

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ARISTOTLE UNIVERSITY OF THESSALONIKI

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Γ' ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Θεσσαλονίκη 8-12 Δεκεμβρίου 1993

INSCRIPTIONS OF MACEDONIA

THIRD INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON

MACEDONIA

Thessaloniki, 8-12 December 1993

ΑΝΑΤΥΠΟ
OFFPRINT

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1996

ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ, ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ¹

0. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σημασία των επιγραφών για τη μελέτη μιας διαλέκτου μεγάλωσε τα τελευταία χρόνια με την αλλαγή της οπτικής των γλωσσολόγων, καθώς και των μεθόδων προσέγγισης και ερμηνείας του γραπτού (και μέσω αυτού, κατά το δυνατόν, και του προφορικού) λόγου. Στη σύγχρονη διαλεκτολογία οι επιγραφές, ως άμεση και ασφαλέστερα χρονολογούμενη πηγή, έχουν, σε συγχρονικό επίπεδο, μεγαλύτερη βαρύτητα στην περιγραφή της μελέτης μιας διαλέκτου και χρησιμεύουν ως λυδία λίθος για τον έλεγχο των στοιχείων άλλων πηγών, των γραμματικών και των λεξικών κυρίως. Για τους λόγους αυτούς η συνεισφορά ενός γλωσσολόγου σε ένα συνέδριο για τις επιγραφές της Μακεδονίας είναι (ή θα μπορούσε να είναι) η αποτίμηση των στοιχείων των επιγραφών με σκοπό τη σύνθεση και την ανάπλαση της γλωσσικής ιστορίας μιας περιοχής.

Και βέβαια αυτού του τύπου η μελέτη θα είχε, ίσως, μικρότερο ενδιαφέρον σε άλλες διαλεκτικές περιοχές του ελληνόφωνου χώρου. Για τη Μακεδονία όμως, αφενός η έως πολύ πρόσφατα έλλειψη πρωίμων —έστω προ των αρχών του 4ου αι. π.Χ.— επιγραφικών μαρτυριών, και αφετέρου οι περιορισμένες πληροφορίες της αρχαίας γραμματείας για τις διαλέκτους που ομιλούνταν στην περιοχή, καθιστά επιτακτική, νομίζω, μια τέτοια απόπειρα συνθέσεως, έστω και με τα λίγα, προς το παρόν, στοιχεία που διαθέτουμε. Επιπροσθέτως, τα εξωγενή προβλήματα, εννοώ το πολιτικό πρόβλημα της περιοχής, το οποίο ανέκυψε μεν κατά τον 19ο αι., αλλά επηρέασε δυσανάλογα (και ενοχλητικά) πολύ την ιστορία της περιοχής κατά την αρχαιότητα, συνεισέφεραν αποφασιστικά στην παραγνώριση —αν όχι στη διαστροφή— της γλωσσικής ιστορίας του υπό συζήτηση χώρου.

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι επομένως αφενός η παρουσίαση των προ του 4ου αι. π.Χ. επιγραφών² από την υπό ευρείαν έννοια Μακεδονία, στην πλειονότητά τους δημοσιευμένων τα τρία τελευταία χρόνια, αφετέρου η προσπάθεια ένταξης του υλικού αυτού σε ένα ιστορικό πλαίσιο που θα επιτρέψει τη μελέτη των κατά τόπους διαλέκτων και γραφών και περαιτέρω τη σύνθεση της γλωσσικής ιστορίας του υπό εξέταση χώρου.

Τα δεδομένα της μελέτης προέρχονται κατεξοχήν από θέσεις όπου βρέθηκαν

DIALECTAL INSCRIPTIONS FROM CHALCIDICE, MACEDONIA, AND AMPHIPOLIS¹

0. INTRODUCTION

The importance of inscriptions for the study of a specific dialect has increased in recent years with the changing perceptions of linguists and evolving approaches to the interpretation of the written (and through it, as far as possible, the spoken) word. In modern dialectology, inscriptions, as an immediate and more certainly dated source, carry more weight, at a synchronic level, in an account of the study of a dialect, and serve as a touchstone for the data supplied by other sources, chiefly grammars and lexicons. For these reasons, what a linguist has to contribute to a conference on the Macedonian inscriptions is (or could be) an appraisal of the data from the inscriptions with a view to compiling and recreating the linguistic history of an area.

This kind of study might well be of lesser interest in other dialectal areas of the Greek-speaking world. But for Macedonia, the lack until very recently of early (pre-4th c. BC) epigraphical evidence on the one hand, and the limited information ancient writings supply about the local dialects on the other, make an attempt at such a compilation imperative, I think, even with the few data available at present. Furthermore, exogenous problems — by which I mean the region's political problem, which, although it arose in the nineteenth century, has had a disproportionate (and vexatious) effect on the region's history in the ancient period — have played a decisive part in the misinterpretation — if not the distortion — of the linguistic history of the area in question.

The aim of this study is therefore, on the one hand, to present the pre-fourth-century BC inscriptions² from Macedonia in the broadest sense (most of them published within the last three years) and, on the other, to attempt to incorporate all this material in a historical framework that will make it possible to study the various local dialects and scripts and to compile the linguistic history of the area under examination.

The data for this study come primarily from sites where inscriptions have been found. The list does not include cities from which we have only numismatic material (usually with the ethnic or an epithet derived from the ethnic), mainly because specialists are still reassessing the precise dating of most of the coins³.

επιγραφές. Δεν συμπεριελήφθησαν στον κατάλογο οι πόλεις για τις οποίες έχουμε μόνο νομισματικό υλικό (συνήθως με το εθνικό ή ένα επίθετο που παράγεται από το εθνικό), κυρίως επειδή η ακριβής χρονολογία των περισσότερων νομισμάτων είναι ακόμα αντικείμενο αναπροσδιορισμών από τους ειδικούς³.

0.1. Εισαγωγικά για τις επιγραφές της Χαλκιδικής

Στη Χαλκιδική έχουν βρεθεί, μέχρι στιγμής, τα περισσότερα παλαιότερα κείμενα.

Μέχρι πολύ πρόσφατα η έρευνα της περιοχής αυτής αντιμετώπιζε ένα σοβαρό πρόβλημα, την εκκίνηση από προκατασκευασμένες, θα έλεγα, θέσεις για την ευβοϊκή ή όχι προέλευση των αποίκων της⁴. Όμως, όλη η σχετική φιλολογία έχει στηριχθεί σε ένα κείμενο των αρχών του 4ου αι. π.Χ.⁵ από την Όλυνθο, ως εάν η πόλη αυτή συνόψιζε (και σε ένα κείμενο σχετικά ύστερο!) όλον τον αποικισμό της Χαλκιδικής. Αντιλαμβάνεται κανείς πόσο είναι, συχνά, σαθρά στην ουσία τα επιχειρήματα και πόσο μεγάλο το ποσοστό αυθαιρέτων εκτιμήσεων όταν οι σχετικές πληροφορίες των αρχαίων πηγών είναι λιγοστές⁶.

Σε παλαιότερες μελέτες⁷ επιχείρησα: I. περιγραφή των αλφαβήτων που χρησιμοποιήθηκαν στη Χαλκιδική, II. τη διαλεκτική τους αποτίμηση, III. εκτίμηση της επίδρασης της αττικής Κοινής στις κατά τόπους διαλέκτους. Στην παρούσα ανακοίνωση επιχειρείται, βάσει των επιγραφών κυρίως, η συμπλήρωση με το υλικό και άλλων θέσεων της εικόνας της διάδοσης της γραφής και της γλωσσικής εξέλιξης στη Χαλκιδική μέχρι τα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

0.2. Εισαγωγικά για τις επιγραφές της Μακεδονίας

Το πρόβλημα της Μακεδονίας αυτής καθαυτής είναι πιο σύνθετο: η μέχρι πρό τινος παντελής έλλειψη διαλεκτικών κειμένων ή απλώς κειμένων αρχαιότερων των αρχών του 4ου αι. π.Χ. (με την εξαίρεση των επιγραφών επί των βασιλικών κοπών του 5ου αι.)⁸, συνεπικουρούντος του πολιτικού προβλήματος για το οποίο μίλησα στην αρχή, συνετέλεσαν, μεταξύ άλλων, στη διαστροφή του προβλήματος της γλώσσας των αρχαίων Μακεδόνων. Ανασχετικός παράγων υπήρξε επίσης το γεγονός ότι, με λίγες εξαιρέσεις, οι ιστορικοί, που ως πρόσφατα σχεδόν μονοπωλούσαν την έρευνα όλων των τομέων της αρχαιογνωσίας της Μακεδονίας, εξετάζουν την περιοχή αυτόνομα και στεγανά, χωρίς σύνδεση με τον περιβάλλοντα γεωγραφικό χώρο⁹, μεταξύ άλλων τον αποικιακό· η Πιερία, η Χαλκιδική και οι εκβολές του Στρυμόνα ήσαν περιοχές με τις οποίες όχι μόνο γειτνίαζαν οι Μακεδόνες, ήδη από τα τέλη τουλάχιστον του 6ου και από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ., κατά περίπτωση, αλλά και αποτελούσαν μαζί τους τμήμα της περσικής αυτοκρατορίας στην Ευρώπη, από τα τέλη του 6ου αι. μέχρι την αποχώρηση των Περσών, μετά τη λήξη των περσικών πολέμων.

O.1. Introductory remarks on the inscriptions from Chalcidice

Most of the older texts, so far, have been found in Chalcidice.

Until very recently, research in this area was seriously handicapped by what one might term preconceived ideas about whether or not the inhabitants originated from Euboea or not⁴. Yet all the relevant output has been based on a single text of the early fourth century BC⁵ from Olynthus, as though that city epitomised (and in a relatively late text, moreover) the whole colonisation of Chalcidice. It is obvious just how essentially weak are the arguments and how high the proportion of arbitrary judgements when the ancient sources provide relatively little information⁶.

In previous studies⁷, I have tried: i) to describe the alphabets used in Chalcidice; ii) to appraise them from a dialectal point of view; and iii) to assess the influence of Attic *koine* on the various local dialects. In this paper, chiefly on the basis of the inscriptions, I use material from other sites to try to complete the picture of the spread of writing and linguistic development in Chalcidice up to the end of the fifth century BC.

O.2. Introductory remarks on the inscriptions from Macedonia

The problem with regard to Macedonia *per se* is more complex: the until recently complete absence of dialectal texts, or indeed any texts from before the fourth century BC (apart from the inscriptions on royal coins of the fifth century)⁸, coupled with the political problem mentioned earlier, has, among other things, helped to distort the issue of the ancient Macedonians' language. A further obstacle has been the fact that, with few exceptions, historians – who until recently have virtually monopolised research into all aspects of ancient Macedonian history – have treated the region as a separate, discrete entity, without relating it to its geographical surroundings⁹, including the colonies. Pieria, Chalcidice, and the mouth of the Strymon were not only the Macedonians' immediate neighbours from at least the late sixth or early fifth century BC, but all together they formed part of the Persian Empire in Europe from the end of the sixth century until the Persians departed after the end of the Persian Wars.

O.3. Introductory remarks on the inscriptions from the area around the mouth of the Strymon

With regard to Amphipolis, as also to Chalcidice, all the literature – or perhaps one should call it *paralittérature* – revolves around a single text from about the mid-fourth century BC¹⁰ and the dating of a few problematic inscriptions on coins¹¹. Unfortunately there are very few significant texts.

0.3. Εισαγωγικά για τις επιγραφές της περιοχής στις εκβολές του Στρυμόνα

Για την Αμφίπολη, όπως και για τη Χαλκιδική, όλη η φιλολογία — ή μάλλον η παραφιλολογία — περιστρέφεται γύρω από ένα κείμενο των μέσων περίπου του 4ου αι. π.Χ.¹⁰ και από τη χρονολόγηση ορισμένων προβληματικών επιγραφών επί νομισμάτων¹¹. Δυστυχώς, τα ενδεικτικά κείμενα είναι ελάχιστα.

1. ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

1. Στον παρακάτω πίνακα αναφέρεται ο συνολικός αριθμός κειμένων της αρχαϊκής και κλασικής εποχής που βρέθηκαν σε κάθε θέση. Είναι αυτονόητο ότι η αναζήτηση ομοιοτήτων με αλφάβητα του υπολοίπου ελληνοφώνου χώρου δεν είναι παρά ενδεικτική. Αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για θέσεις από τις οποίες προέρχονται, στην καλύτερη περίπτωση, πέντε κείμενα¹².

Χρησιμοποιούνται οι παρακάτω συντομογραφίες:

ΑΤ = αττικό αλφάβητο,

ΒΟΙ = βοιωτικό αλφάβητο,

ΚΟ = κορινθιακό αλφάβητο,

ΚΥ = συμβατικός χαρακτηρισμός για ένα από τα κυκλαδικά αλφάβητα,

ΙΩ = ιωνικό αλφάβητο,

ΕΥ = ευβοϊκό αλφάβητο,

ΠΑ = πάριο αλφάβητο,

ΘΕ = θεσσαλικό αλφάβητο.

Ο αριθμός μετά την άνω και κάτω τελεία δηλώνει τον αριθμό των κειμένων.

Με πλάγια στοιχεία δηλώνεται το αρχαίο τοπωνύμιο, με όρθια το σύγχρονο, όταν το αρχαίο τοπωνύμιο είναι άγνωστο.

Το σύμβολο ? δηλώνει ότι η επιγραφή δεν περιέχει χαρακτηριστικά γράμματα, ενδεικτικά του αλφαβήτου που χρησιμοποιείται, ή ότι δεν είναι απολύτως ασφαλής η ταύτιση που προτείνεται.

1. AN OUTLINE OF THE DIALECTAL INSCRIPTIONS

The table below includes all the texts of the archaic and classical periods found at each site. It goes without saying that the similarities noted to alphabets from the rest of the Greek-speaking world are merely suggestions. This applies all the more to sites that have yielded, at best, five texts¹².

The following abbreviations have been used:

AT	= Attic alphabet
BOE	= Boeotian alphabet
CO	= Corinthian alphabet
CY	= one of the Cycladic alphabets
IO	= Ionic alphabet
EU	= Euboean alphabet
PA	= Parian alphabet
TH	= Thessalian alphabet

The number after the colon denotes the number of texts.

Ancient place-names are in italics; the modern name is given, in Roman, when the ancient name is unknown.

The symbol ? means either that the inscription contains no distinctive letter forms indicative of the alphabet used, or that the proposed identification is not certain.

Χαλκιδική Θέσεις		Χρονολογία	
Άκανθος (ανδρ., ή χαλκ.-ανδρ. αποικ.)		6ος αι. π.Χ. ΚΥ+ΕΥ : 1	5ος αι. π.Χ. ΙΩ+ΚΥ/ΕΥ : 1 (ιων. διάλ.) ΕΥ?: 1 ΚΥ?: 1 ΙΩ+ΚΥ/ΕΥ: 1 ΙΩ (για την εποχή του όμως αναμενόμενο)
ΣΙΘΩΝΙΑ Παρθενών (ιερό)		?: 2	ΕΥ/ΑΤ: 1 ?: 1
Τορώνη (χαλκ. αποικ.)		ΕΥ: 1	ΙΩ (Τορώναιοι στην Αθήνα) ?: 1 Νομίσματα
ΠΑΛΛΗΝΗ Άφυτις (ιερό)			?: 1 ΙΩ: 2 ΕΥ/ΑΤ: 2
Πολύχρονο			ΕΥ (ιων. διάλ. -μη ιων. αλφ.): 1 ?: 3
Μένδη (ερετρ. αποικ.) Ποσειδειον (ιερό πλησ. Μένδης)		ΙΩ: 1	(Νομίσματα, ιων. διάλ.) ΙΩ: 4 ΘΕ?/ΚΥ?: 1 ?: 2
Σάνη (ιερό 11 χλμ. Ν. Ποτειδ.)		ΚΟ: 1 ΚΟ: 1? (και διάλ.)	
Ποτειδαία (κορινθ. απ.)		?ΚΟ: 1 (και διάλ.)	ΚΟ: 1 (και διάλ.)
Όλυνθος (βοττ. ως το 479 π.Χ.)			ΚΟ: 2 ΕΥ: 4? ?: 2 ΙΩ: 1
Άμφίπολις			Χρονολογία 5ος αι. π.Χ. ΠΑ (και διάλ.): 1 ΙΩ: 2 (1 και σε ιων. διάλ.)

Chalcidice		
<i>Site</i>	<i>Date</i>	
<i>Acanthus</i> (Andr. or Chalc.-Andr. col.)	6th c. BC CY+EU : 1	5th c. BC IO+CY/EU : 1 (Ion. dial.) EU? : 1 CY? : 1 IO+CY/EU : 1 IO (only to be expected at this time)
SITHONIA		
<i>Parthenon</i> (sanctuary)	? : 2	EU/AT : 1 ? : 1
<i>Torone</i> (Chalc. col.)	EU : 1	IO (Toroneans in Athens) ? : 1 Coins
PALLENE		
<i>Aphytis</i> (sanctuary)		? : 1 IO : 2 EU?AT : 2
<i>Polychronon</i>		EU (Ion. dial. – non-Ion. alph.): 1 ? : 3
<i>Mende</i> (Eretr. col.)		(Coins, Ion. dial.)
<i>Poseideon</i> (sanctuary nr. Mende)	IO : 1	IO : 4 TH?/CY? : 1 ? : 2
<i>Sane</i> (sanctuary 11 km S of Potid.)	CO : 1 CO : 1? (dial.)	
<i>Potidaea</i> (Cor. col.)	?CO : 1 (dial.)	CO : 1 (dial.)
<i>Olynthus</i> (Bott. until 479 BC)		CO : 2 EU : 4? ? : 2 IO : 1
Amphipolis		
		<i>Date</i> 5th c. BC PA (dial.) : 1 IO : 2 (1 in Ion. dial.)

Μακεδονία Θέσεις	Χρονολογία	
	6ος αι. π.Χ.	5ος αι. π.Χ.
Trebenište		BOI?: 1 (προφανώς προϊόν λείας)
Αϊανή		ΙΩ: 1 ?: 3 ΙΩ/KY/EY: 1
Αϊγαί		“δυτ. αλφ.”?: 1
Πέλλα		ΙΩ: 1 (και διάλ.)
Demir Karija		ΙΩ: 1
Νέα Αγχίαλος		?: 1
Σίνδος (νεκροτ. της παραπ. θέσης)		ΙΩ: 1
Θεσσαλονίκη:	ΙΩ: 1 (και διάλ. αν πρόκ. για επιγρ.)	
Καραμπουρνάκι		KO: 1
Νομισματοκοπία βασιλέων		
'Αλέξανδρος Α'		ΙΩ: /KY: 1
'Αρχέλαος Α'		ΙΩ: /KY/AT: 1

2. ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ 6^{ου} ΑΙΩΝΑ π.Χ.

Τα δεδομένα για την προ του 5ου αι. περίοδο είναι τα παρακάτω:

2.1.1. Τα κείμενα του 6ου αι. από τη Χαλκιδική σε κορινθιακό αλφάβητο

Τον 6ο αι. π.Χ., εποχή κατά την οποία σε όλες τις εξεταζόμενες θέσεις της Χαλκιδικής αφθονεί η (καλής ποιότητας, όπως τονίζεται από τους ανασκαφείς) κορινθιακή κεραμική, εμφανίζονται κείμενα σε κορινθιακό αλφάβητο. Το επίκεντρο αυτών των κειμένων μοιάζει να είναι η Ποτείδαια¹³, αποικία της Κορίνθου, αποδέκτης και προφανώς αναδιανομέας κορινθιακών αγγείων στην ευρύτερη περιοχή. Κείμενα ακόμα και των αρχών του 5ου αι. σε κορινθιακό αλφάβητο προέρχονται είτε από την παρακείμενη Όλυνθο¹⁴ (βοττική πόλη μέχρι το 479 π.Χ. και έκτοτε χαλκιδική κατά τον Ηρόδοτο, VIII, 127), είτε από το κοντινό προς την Ποτείδαια ιερό της Σάνης¹⁵, αλλά και μακρύτερα, από το Καραμπουρνάκι¹⁶.

Macedonia	
Site	Date
Trebenište	6th c. BC 5th c. BC BOE? : 1 (obviously plundered)
Aeane	IO : 1 ? : 3 IO/CY/EU : 1
Aegae	"western alph."? : 1
Pella	IO : 1 (dial.)
Demir Kapija	IO : 1
Nea Anhialos Sindos (cemetery of above)	? : 1 IO : 1
Thessalonica: Karabournaki	IO : 1 (dial. if inscr.) CO : 1
Mints of Kings: Alexander I Archelaus I	IO : /CY : 1 IO : /CY/AT : 1

2. THE TEXTS OF THE SIXTH CENTURY BC

The data relating to the period before the fifth century are as follows:

2.1.1. The sixth-century texts from Chalcidice in the Corinthian alphabet

The sixth century BC, a period from which Corinthian pottery (of high quality, according to the excavators) has been found in abundance on all the sites in Chalcidice, is when texts in the Corinthian alphabet made their appearance. Their main centre seem to have been Potidaea¹³, a colony of Corinth and a recipient and evidently distributor of Corinthian pottery to the broader region. Texts from the early fifth century in the Corinthian alphabet come either from nearby Olynthus¹⁴ (a Bottiaean city until 479 BC and Chalcidian thereafter, according to Herodotus, VIII, 127) or from the sanctuary of Sane not far from Potidaea¹⁵, and also from Karabournaki farther away¹⁶.

Inscriptions do not appear to have been written in the Corinthian alphabet

Επιγραφές σε κορινθιακό αλφάβητο δεν φαίνεται να συντάσσονται μετά τους περσικούς πολέμους· σταδιακά η Ποτεΐδαια χάνει τη σπουδαιότητά της μέσα στον κλοιό των ευβοϊκών αποικιών που έγινε προφανώς πολύ στενός μετά το πέρασμα της Ολύνθου στα χέρια των Χαλκιδέων, γίνεται μάλιστα μέλος της πρώτης αθηναϊκής συμμαχίας. Επιπλέον, η απώλεια από την Κόρινθο του ελέγχου του εμπορίου αγγείων προς όφελος της Αθήνας είχε ασφαλώς οικονομικές επιπτώσεις για την Ποτεΐδαια. Στις περιπέτειες εξάλλου του πελοποννησιακού πολέμου προσετέθησαν Αθηναίοι κληρούχοι, με προφανές αποτέλεσμα τη δημογραφική της αλλοίωση και σε ό,τι μας αφορά άμεσα, τη σταδιακή υποχώρηση της διαλέκτου¹⁷· η Όλυνθος, χαλκιδική πλέον πόλη, γίνεται για ένα μεγάλο μέρος του 5ου και του πρώτου ημίσεος του 4ου αι. η ισχυρότερη δύναμη της περιοχής.

2.1.2. Τα κείμενα του 6ου αι. από τη Χαλκιδική σε άλλο αλφάβητο

Οι θέσεις από τις οποίες προέρχονται κείμενα του 6ου αι. σε άλλο αλφάβητο εκτός από κορινθιακό, για το οποίο έγινε λόγος στην προηγούμενη παράγραφο, είναι οι εξής: Άκανθος¹⁸, ανδριακή αποικία κατά τον Θουκυδίδη (IV 84.1.), κοινή ανδριακή και χαλκιδική κατά τον Πλούταρχο (Αΐτια Έλληνικά 30), Παρθενών, ιερό στην κορυφή “Κώστας” του Ιτάμου, στη Σιθωνία¹⁹, Ποσειδειον, ιερό το οποίο ενδεχομένως ανήκε στη χώρα της Μένδης, αποικίας της Ερετριάς²⁰ και Τορώνη, αποικία της Χαλκίδας, αν είναι ορθή η χρονολόγηση του σήματος που προτείνεται από τον ανασκαφέα²¹.

2.2.0. Ιστορικά και γεωγραφικά της Μακεδονίας

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να συζητηθεί ένα θέμα που ανέκυψε κατά την τελευταία δεκαπενταετία και το οποίο βαρύνει αποφασιστικά στην ιστορική αποτίμηση του επιγραφικού υλικού. Στις δημοσιεύσεις του εξαιρετικά πλούσιου ανασκαφικού υλικού από τα νεκροταφεία της ύστερης αρχαϊκής εποχής της Αιανής, Πύδνας, Βεργίνας, Σίνδου, (σύγχρονης) Θέρμης, Αγίας Παρασκευής — για να αναφέρω μόνο όσα είναι κάπως ικανοποιητικά, έστω όχι πλήρως, δημοσιευμένα —, υπογραμμίζεται από τους αρχαιολόγους η πολιτιστική ενότητα των θέσεων αυτών κατά την εποχή που μας απασχολεί σε ό,τι αφορά τα ταφικά έθιμα²². Παρά ταύτα όμως, πολλοί από τους σύγχρονους ιστορικούς που ασχολούνται με τη Μακεδονία²³ αγνοούν τις αρχαιολογικές ενδείξεις και αρνούνται πεισματικά να δουν Μακεδόνες και μακεδονικά πολιίσματα στις θέσεις αυτές προ του 450 περίπου π.Χ., παρόλο που υπάρχουν ιστορικές μαρτυρίες περί του αντιθέτου (τις οποίες προσπαθούν να παρακάμψουν, ανεπιτυχώς, κατά τη γνώμη μου²⁴). Εν κατακλείδι, νομίζω ότι τα στοιχεία που διαθέτουμε οδηγούν αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι οι Μακεδόνες είχαν περάσει τον Αξιό πριν από το δεύτερο ήμισυ του 6ου αι. Η έντονη αρχαιολογική δρα-

after the Persian Wars: Potidaea gradually lost its importance within the ring of Euboean colonies, which evidently tightened considerably after Olynthus fell into the hands of the Chalcidians; indeed it even became a member of the first Athenian League. Furthermore, when Athens took over control of the pottery trade from Corinth, Potidaea certainly felt the economic impact. The vicissitudes of the Peloponnesian War were compounded by the arrival of Athenian cleruchs, which obviously changed the demographic balance of the population and, of immediate concern to us here, led to the gradual disappearance of the dialect.¹⁷ For much of the fifth and the first half of the fourth century, Olynthus, by now a Chalcidian city, was the most powerful force in the region.

2.1.2. *The sixth-century texts from Chalcidice in other alphabets*

Sixth-century texts in alphabets other than Corinthian have been found on the following sites: Acanthus,¹⁸ an Andrian colony according to Thucydides (IV, 84.1), Andrian and Chalcidian jointly according to Plutarch (*quaest. Graec.* 30); Parthenon, a sanctuary on Kostas Hill near Itamos, Sithonia¹⁹; Poseideion, a sanctuary which may have belonged to Mende, a colony of Eretria²⁰; and a Chalcidian colony, if the dating of the mark proposed by the excavator is correct²¹.

2.2.0. *Historical and geographical data from Macedonia*

At this point, it is necessary to discuss a subject that has arisen in the last fifteen years and considerably affects the historical evaluation of the epigraphical material. In the publications of the abundant excavationary material from the late archaic cemeteries at Aeane, Pydna, Vergina, Sindos, (modern) Thermi, and Ayia Paraskevi — to mention only what has been more or less satisfactorily, if not fully, published — archaeologists have emphasised the cultural unity of all these sites in the period under discussion with regard to burial customs.²² Nonetheless, there are many modern historians writing about Macedonia²³ who ignore the archaeological evidence and obstinately refuse to see any indication of Macedonians and Macedonian townships on these sites prior to about 450 BC, despite the historical evidence to the contrary (which they, in my view unsuccessfully, attempt to skate over)²⁴. In conclusion, I think the available data inevitably show that the Macedonians crossed the Axios before the second half of the sixth century. The intensive archaeological activity in the region and the new data it is fortunately lavishing on our research are obliging us to abandon or modify notions that were developed at least 150 years ago, often on the sole basis of the silence of the sources and the intuition or ideological commitment of the historians.

στηριότητα στην περιοχή και τα καινούργια στοιχεία που ευτυχώς επιδαφιλεύει στην έρευνα, μας υποχρεώνουν στην ανατροπή ή στην τροποποίηση των σχημάτων που, εδώ και 150 τουλάχιστον χρόνια, διαμορφώθηκαν, συχνά με μόνο εφόδιο τη σιωπή των πηγών και τη διαίσθηση ή την ιδεολογική στράτευση των ιστορικών...

2.2.1. Τα κείμενα του 6ου αι. από τη Μακεδονία

Ένα χάραγμα της ευρύτερης περιοχής της αρχαίας Θέρμης (το όστρακο προέρχεται ίσως από ανασκαφή της πόλεως της Θεσσαλονίκης), αν είναι όντως απότμημα επιγραφής και όχι εμπορικό σύμβολο (trademark), ίσως χρονολογείται στο δεύτερο ήμισυ του 6ου αι. π.Χ.²⁵

3. ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ 5ου ΑΙΩΝΑ π.Χ.

Τα δεδομένα του 5ου αι. π.Χ. από τη Χαλκιδική είναι τα παρακάτω:

3.1. Τα κείμενα του 5ου αι. από τη Χαλκιδική

Τον 5ο αι. π.Χ. τα ενεπίγραφα αντικείμενα στη Χαλκιδική είναι γραμμένα είτε σε ανατολικό ιωνικό, είτε σε ευβοϊκό, είτε σε ένα από τα κυκλαδικά, είτε, σε μικρότερο βαθμό, σε αττικό ή σε άλλο αλφάβητο (για τις επιγραφές σε κορινθιακό αλφάβητο βλ. παραπάνω, 2.1).

Οι θέσεις στις οποίες βρέθηκαν μέχρι τώρα ενεπίγραφα αντικείμενα τα οποία χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ., είναι οι ακόλουθες (πρβ. πίνακα): Άκανθος (πέρα των έξι κειμένων που συζητούνται στα άρθρα Panayotou 1990, 223 (αρ. 5.1.1. και 5.1.2) και Panayotou 1991, 128-131 (αρ. 2-5))²⁶, Παρθενών²⁷, Τορώνη (βλ. τα πέντε κείμενα και τα νομίσματα που αναφέρονται στο άρθρο Panayotou 1990, 206 αρ. 4.2.2.1., 2., 3., 4., 6.), Άφυτις (πέντε κείμενα, βλ. Panayotou 1990, 194 αρ. 1.1.1. και 1.1.5²⁸), Πολύχρονο, στην ανατολική ακτή της Παλλήνης²⁹, Μένδη (βλ. Panayotou 1990, 196 αρ. 2.1.1.-2.1.4) και Ποσειδείον³⁰, και τέλος, Όλυνθος (εννέα κείμενα, βλ. Panayotou 1990, 200-1, 202-5 αρ. 4.1.2.1., 12., 14.-17., 21. και 22 — για τα οποία βλ. αρ. 2 και 3 —, 25).

Σε μερικές περιπτώσεις, ιδίως στα ιερά, η χρησιμοποίηση γραμμάτων του ενός ή του άλλου αλφαβήτου μοιάζει, θα έλεγα, αδιάφορη, πράγμα που ίσως υποδηλώνει εξοικείωση με διάφορα πολιτιστικά ρεύματα³¹ ή μήπως οι συχνές αλλαγές κυρίων και στρατοπέδων κατά τη διάρκεια της πολύ ταραγμένης περιόδου του 5ου αι. αποτυπώνονται στις πολυποίκιλες αυτές επιδράσεις; Τι υποδηλώνει η χρήση ιωνικού ή μη ιωνικού, αττικού για παράδειγμα, αλφαβήτου, κατά τη διάρκεια του πελοποννησιακού πολέμου; Και βάσει αυτού του συλλογισμού τι μας διδάσκουν οι επιγραφές επί των νομισμάτων; Κάποτε η χρησιμοποίηση του αττικού αλφαβήτου σε κείμενα οφείλεται (ή τουλάχιστον

2.2.1. *The sixth-century texts from Macedonia*

A graffito from the broader area of ancient Therme (the sherd may come from an excavation of the city of Thessalonica), if it is indeed part of an inscription and not a trademark, may date to the second half of the sixth century BC²⁵.

3. THE TEXTS OF THE FIFTH CENTURY BC

The data relating to the fifth century BC are as follows.

3.1. *The fifth-century texts from Chalcidice*

The inscriptions from Chalcidice in the fifth century BC are written in the East Ionic, Euboean, Cycladic, or, to a lesser extent, Attic or other alphabet (for the inscriptions in the Corinthian alphabet, see section 2.1. above).

Inscribed objects dated to the fifth century BC have been found on the following sites (cf. the table): Acanthus (apart from the six objects discussed in Panayotou 1990, 223 (Nos. 5.1.1 and 5.1.2) and Panayotou 1991, 128-31 (Nos. 2-5))²⁶; Parthenon²⁷; Torone (see the five objects and the coins in Panayotou 1990, 206, Nos. 4.2.2.1, 2, 3, 4, 6); Aphytis (five texts; see Panayotou 1990, 194, Nos. 1.1.1 and 1.1.5)²⁸; Polychronon on the east coast of Pallene;²⁹ Mende (see Panayotou 1990, 196 Nos. 2.1.1-2.1.4) and Poseideion³⁰; and Olynthus (nine texts; see Panayotou 1990, 200-1, 202-5 Nos. 4.1.2.1, 12, 14-17, 21, 22 (for all of which, see sections 2 and 3 above), and 25).

In some cases, particularly in the sanctuaries, letters from different alphabets seem to be used more or less indiscriminately, which may indicate a certain familiarity with various cultures³¹; or perhaps it is the frequent changes of masters and allegiances in the turbulent course of the fifth century that are reflected in these varied influences? What is connoted by the use of an Ionic or non-Ionic — Attic, for instance — alphabet during the Peloponnesian War? And, following the same train of thought, what do the inscriptions on coins teach us? Sometimes the use of the Attic alphabet in texts is due (or at least we suppose it is due) to Athenian domination or to the presence of Athenian cleruchies³². But commercial relations, contact (not necessarily hostile) with Athenian soldiers, and the presence of non-Chalcidian pilgrims at major sanctuaries cannot be ruled out. Can Attic literature have been unknown in fifth-century Chalcidice? It seems unlikely, when we know, for instance, that in the late fifth century Archelaus, King of neighbouring Macedon, played host to Euripides, who, according to Stephanus Byzantius, was “torn to pieces by dogs” on nearby Bormiscus³³. At all events, the language of the inscriptions, whether public or not, is usually Ionic. The influence of *koine* upon it is already apparent by the second half of the fifth century BC³⁴.

υποθέτουμε ότι οφείλεται) στην αθηναϊκή κυριαρχία, ή στην παρουσία Αθηναίων κληρούχων³². Αλλά και ο δρόμος των εμπορικών συναλλαγών, οι επαφές (όχι αναγκαστικά εχθρικές) με τους Αθηναίους στρατιώτες, ή η παρουσία μη Χαλκιδέων προσκυνητών σε σημαντικά ιερά δεν μπορούν να αποκλεισθούν. Άραγε η αττική λογοτεχνία ήταν άγνωστη στη Χαλκιδική του 5ου αι.; Απίθανο μάλλον, όταν ξέρουμε, για παράδειγμα, ότι ο γείτων βασιλεύς της Μακεδονίας Αρχέλαος φιλοξενούσε στα τέλη του 5ου αι. τον Ευριπίδη, ο οποίος μάλιστα κατά τον Στέφανο Βυζάντιο πέθανε «κυνοσπάρακτος» στον παρακείμενο Βορμίσκο³³. Πάντως η γλώσσα των επιγραφών, δημοσίων και μη, είναι συνήθως η ιωνική. Η επίδραση της Κοινής στην ιωνική αυτή γίνεται εμφανής ήδη κατά το δεύτερο ήμισυ του 5ου αι. π.Χ.³⁴.

3.2. Τα κείμενα του 5ου αι. από τη Μακεδονία

Για τη Μακεδονία η εικόνα είναι ακόμα πολύ αποσπασματική, αλλά τουλάχιστον ευκρινέστερη απ' ό,τι πριν από λίγα χρόνια.

Αν εξαιρεθεί λοιπόν το χάραγμα πάνω σε στλεγγίδα που βρέθηκε στο Trebenište³⁵, και ένα άλλο από τη Βεργίνα³⁶, ένα μεγάλο μέρος των άλλων κειμένων του 5ου αι. είναι, περιέργως, σε ανατολικό ιωνικό αλφάβητο: το ένα τουλάχιστον από τα κείμενα της Αιανής, το οποίο χρονολογείται από την ανασκαφέα στις αρχές του αιώνα³⁷, το επιτύμβιο της Πέλλας, που πιθανότατα χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του αιώνα³⁸, το ενεπίγραφο δαχτυλίδι από τη Σίνδο³⁹, το σφράγισμα πάνω σε στλεγγίδα από τις Σιδηρές Πύλες (Demir Karija)⁴⁰ και οι βασιλικές κοπές που έχουν χαρακτηριστικά γράμματα, κυρίως το οκτάδραχμο του Αλεξάνδρου Α' (περ. 498-454 π.Χ.)⁴¹, αλλά και οι στατήρες και τα διώβολα του μεταγενέστερου Αρχελάου Α' (413-399 π.Χ.)⁴².

3.3. Τα κείμενα του 5ου αι. από την Αμφίπολη

Στην Αμφίπολη η σπάνις επιγραφών ευθύνεται για την ελλιπτική εικόνα για τη γλώσσα και το/τα αλφάβητο/-α που χρησιμοποιούνται. Ας μην ξεχνάμε όμως ότι τα κείμενα —κυρίως τα δημόσια— προϋποθέτουν μόνιμη εγκατάσταση και ενός είδους καθεστηκυία τάξη· καμία από τις συνθήκες αυτές δεν πληρούται στην περιοχή μέχρι τουλάχιστον το 437 π.Χ., έτος ιδρύσεως της αθηναϊκής αποικίας⁴³.

Το κείμενο του πρώτου τετάρτου του 5ου αι. σε πάριο αλφάβητο και διάλεκτο που βρέθηκε σε δεύτερη χρήση στην Αμφίπολη⁴⁴ είναι προφανώς παλαιότερο του 437. Άλλα κείμενα στο ίδιο αλφάβητο (και διάλεκτο) τα οποία ανακαλύπτονται κατά καιρούς προέρχονται από πόλεις και πολίσματα, θασιακά εμπόρια συνήθως, της περιοχής ανατολικώς του Στρυμόνος⁴⁵.

Τα άλλα δύο κείμενα του 5ου αι. είναι γραμμένα σε ιωνικό αλφάβητο, ενώ το ένα από τα δύο είναι και στην ιωνική διάλεκτο⁴⁶. Δυστυχώς, δεν μπορούμε

3.2. *The fifth-century texts from Macedonia*

Regarding Macedonia, the picture is even more fragmentary, albeit somewhat clearer now than a few years ago.

Apart from the graffito on a strigil found at Trebenište³⁵ and another from Vergina³⁶, a large proportion of the rest of the fifth-century texts, curiously enough, are in the East Ionic alphabet: at least one of the texts from Aeane, which the excavator dates to the beginning of the century³⁷; the epitaph from Pella, which probably dates to the first quarter of the century³⁸; the inscribed ring from Sindos;³⁹ the seal on a strigil from Demir Kapija⁴⁰; and the royal coinage with characteristic lettering – chiefly the octadrachm of Alexander I (c. 498–454 BC)⁴¹, but also the staters and diobols of the later Archelaus I (413–399 BC)⁴².

3.3. *The fifth-century texts from Amphipolis*

The dearth of inscriptions from Amphipolis is the main reason for our inadequate picture of the language and alphabet(s) used there. Let us not forget, however, that texts (particularly public texts) presuppose a permanent settlement and some kind of established order, neither of which was the case in this area until at least 437 BC, when the Athenian colony was founded⁴³.

The text of the first quarter of the fifth century in the Parian alphabet and dialect which was found re-used in Amphipolis⁴⁴ is obviously pre-437. Other texts in the same alphabet (and dialect) that are discovered from time to time are from cities and townships – usually Thasian trading-posts – in the area east of the Strymon⁴⁵.

The other two fifth-century texts are written in the Ionic alphabet and one of them is in the Ionic dialect⁴⁶. Unfortunately, none of them can be dated with certainty. No epigraphical evidence has yet been found from the time when Amphipolis was an Athenian colony. The only indirect evidence of Athenian presence consists in a few public texts from the fourth century, in which the influence of *koiné* is clearly much stronger than in the contemporary public texts (purchase agreements in both cases)⁴⁷ from Olynthus.

4. THE DATA AS A WHOLE

I am reluctant to use the evidence provided by the cities' coinage – the coins of Ichnae, for instance – because some of them are uncertain from a chronological point of view. According to the experts⁴⁸, all the coins struck by the cities and the various tribes of the region date to the late sixth or early fifth century BC, which is to say shortly after the Persians began to spread through the Balkans⁴⁹, and their minting does seem to be closely connected with this spread⁵⁰. The coins' style, iconography, and weighting reflect a strong Ionian influence.

να πούμε με βεβαιότητα πότε ακριβώς χρονολογούνται τα κείμενα αυτά. Από την περίοδο κατά την οποία η Αμφίπολη ήταν αθηναϊκή αποικία δεν υπάρχουν ως τώρα επιγραφικές μαρτυρίες. Η μόνη έμμεση μαρτυρία της αθηναϊκής παρουσίας είναι ορισμένα δημόσια κείμενα του 4ου αι. στα οποία είναι εμφανής εντονότερη επίδραση της Κοινής απ' ό,τι π.χ. στα σύγχρονα δημόσια κείμενα (και στη μια και στην άλλη περίπτωση ωνές⁴⁷) της Ολύνθου.

4. ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Διστάζω να χρησιμοποιήσω τις ενδείξεις της νομισματοκοπίας των πόλεων, των Ιχνών για παράδειγμα, διότι ένα μέρος αυτών είναι από χρονολογικής πλευράς επισφαλείς. Σύμφωνα με τις έρευνες των ειδικών στον τομέα αυτόν⁴⁸, όλες οι κοπές των πόλεων καθώς και οι κοπές των φύλων της περιοχής, χρονολογούνται στα τέλη του 6ου/αρχές του 5ου αι. π.Χ., δηλαδή σε σύντομο διάστημα ύστερα από την έναρξη της περσικής εξάπλωσης στη Βαλκανική⁴⁹, με την οποία μάλιστα φαίνεται ότι στενά σχετίζονται⁵⁰. Η τεχνοτροπία, η εικονογραφία και οι σταθμητικοί κανόνες των νομισμάτων αυτών φανερώ- νουν ισχυρή ιωνική επίδραση. Έντονα ιωνικά χαρακτηριστικά έχουν επισημαν- θεί και στη σύγχρονη μακεδονική τέχνη, για παράδειγμα στις πήλινες προτο-μές που βρέθηκαν στις Αιγές⁵¹. Αν οι ενδείξεις άλλων πολιτισμικών τομέων συν-δυασθούν με την προφανή διάδοση του ιωνικού αλφαβήτου, ίσως μπορούμε να εξηγήσουμε την παρουσία όλων αυτών των ιωνικών στοιχείων μέσα στο πλαίσιο της περσικής αυτοκρατορίας, η οποία φαίνεται ότι σεβάσθηκε (ή αδιαφό-ρησε για) την πολυμορφία, τη γλωσσική τουλάχιστον, των υποτελών της. Ας μην ξεχνάμε εξάλλου την κυρίαρχη από πολιτιστική άποψη θέση που κατείχαν μέσα στην αυτοκρατορία οι Ίωνες, ανάμεσα στους ελληνοφώνους υπηκόους. Σε ένα τμήμα του υπό εξέταση χώρου, τη Χαλκιδική, η ιωνική διάλεκτος βρήκε μεν πρόσφορο έδαφος, διότι διεδόθη σε ιωνόφωνο υπόστρωμα, και δεν άλλαξε καθοριστικά τον διαλεκτικό χάρτη της περιοχής — ούτε και θα μπορούσε άλ- λωστε, μια και η «επίσασκτη» ανατολική, η «ντόπια» κεντρική και η δυτική ιω- νική του μεγαλύτερου μέρους της Χαλκιδικής αποτελούν παρακλάδια της ίδιας διαλέκτου. Το ίδιο ισχύει και για το αλφάβητο: το ιωνικό διέφερε, βέβαια, από το κυρίαρχο ευβοϊκό, φαίνεται όμως ότι η γραφή δεν ήταν ευρέως διαδεδο- μένη στον βόρειο χώρο γενικά· επομένως υπήρχε περιθώριο ανάπτυξης και ενός διαφορετικού κώδικα, με τον οποίο προφανώς θα ήταν εξοικειωμένοι οι Χαλκι- δείς λόγω, επιπροσθέτως, των έντονων εμπορικών σχέσεων μεταξύ Χαλκιδικής και Ιωνίας, όπως καταφαίνεται, μεταξύ άλλων, από τις μαζικές εισαγωγές αγ- γείων από την Ιωνία (και την Αιολίδα) ιδιαίτερα κατά την αρχαϊκή εποχή. Στην Αμφίπολη, όπου προφανώς δεν υπήρχε εκτεταμένο υπόστρωμα ελληνοφώνων, η επίδραση του ιωνικού αλφαβήτου και της ιωνικής διαλέκτου ήταν, φαίνεται, εντονότερη.

Νομίζω πως το πλαίσιο της περσικής αυτοκρατορίας δίνει μια λογική εξή-

Clear Ionian characteristics have also been detected in contemporary Macedonian art, for instance the clay busts found at Aegae⁵¹. If the evidence from other cultural manifestations is tied in with the obvious spread of the Ionic alphabet, it may be possible to account for the presence of all these Ionian elements in the context of the Persian Empire, which seems to have respected (or ignored) at least the linguistic polymorphism of its vassals. Let us not forget, moreover, the Ionians' cultural supremacy among the Greek-speaking subjects of the Empire. In one part of the area under discussion, Chalcidice, the Ionic dialect fell upon fertile ground, for it was propagated in an Ionic-speaking substratum and did not definitively change the dialectal map of the region – nor could it have, for that matter, given that the 'intrusive' East, the 'local' Central, and the West Ionic of most of Chalcidice were all branches of the same dialect. The same applies to the alphabet: the Ionic alphabet differed, certainly, from the dominant Euboean, but the script does not seem to have been widespread in the north; there was thus room for the development of a different code, with which the Chalcidians would have been familiar anyway, owing to the intensive commercial exchange between Chalcidice and Ionia, as attested, *inter alia*, by the mass importation of pottery from Ionia (and the Aeolid), particularly in the archaic period. In Amphipolis, where there was evidently no extensive substratum of Greek-speakers, the influence of the Ionic alphabet and the Ionic dialect was apparently stronger.

I think the framework of the Persian Empire provides a logical explanation for the spread of Ionic Greek (chronologically the second influx into Chalcidice). It also accounts for the sporadic East Ionic elements in the language of the inscriptions from Olynthus and Amphipolis in the fourth century BC (see above, 0.1 and 0.3).

The Persians' thirty-year rule was followed, from 477 onwards, by at least fifty years of strong Athenian presence under the mantle of the (First) Alliance, which, as far as we can judge, left its traces to a greater or lesser degree in various places. As far as the alphabet is concerned, these traces cannot be followed for long: Athens itself adopted the Milesian alphabet after 403⁵², and subsequently, at various points in the fourth century BC, the rest of the Greek-speaking world followed suit. Thus the area under examination was simply generalising the use of the East Ionic alphabet, which it knew anyway. How did this come about? Gradually? By official decision of the rulers? We do not know. As for the local dialects of Chalcidice, insofar as they still survived, they continued to be written in the so-called "post-Euclidian" alphabet until about the middle of the fourth century, as far as one can judge from the data published hitherto⁵³.

In Macedonia, Ionian influence on the language and script was not so strong. The local dialect, which seems to have been related to the north-western dialects, was rarely written down, until the adoption, sometime in the first forty years of the fourth century BC, of Attic *koine* as the official written language – initially, I

γηση για τη διάδοση της ιωνικής (του δεύτερου χρονικά κύματος στη Χαλκιδική). Στο πλαίσιο αυτό επιπλέον δικαιολογούνται τα σποραδικά στοιχεία της ανατολικής ιωνικής στη γλώσσα των επιγραφών της Ολύνθου και της Αμφιπόλεως κατά τον 4ο αι. π.Χ. (βλ. παραπάνω, 0.1. και 0.3.).

Την περσική τριακονταετή κυριαρχία θα τη διαδεχθεί από το 477, και για μια πεντηκονταετία τουλάχιστον, η έντονη αθηναϊκή παρουσία υπό τον μανδύα της (Πρώτης) Συμμαχίας, και η οποία άφησε, απ' όσο μπορούμε να κρίνουμε, λιγότερο ή περισσότερο έντονα, κατά περίπτωση, ίχνη. Τα ίχνη αυτά στο αλφάβητο δεν μπορούμε έτσι κι αλλιώς να τα παρακολουθήσουμε για πολύ: μετά το 403 η ίδια η Αθήνα υιοθετεί το μιλησιακό αλφάβητο⁵² και αργότερα, σε διάφορες στιγμές του 4ου αι. π.Χ., όλος ο ελληνόφωνος κόσμος κάνει την ίδια επιλογή. Έτσι ο χώρος που εξετάζουμε απλώς γενικεύει τη χρήση του ανατολικοϊωνικού αλφαβήτου που έτσι κι αλλιώς γνώριζε. Πώς έγινε αυτό; σταδιακά; με επίσημη απόφαση των αρχών; Δεν γνωρίζουμε. Όσο για τις τοπικές διαλέκτους της Χαλκιδικής, στο μέτρο που εσώζοντο ως τότε, εξακολουθήσαν να δηλώνονται με το λεγόμενο "μετευκλείδειο" αλφάβητο μέχρι τα μέσα περίπου του 4ου αι., απ' όσο μπορούμε να κρίνουμε από τα μέχρι σήμερα δημοσιευμένα δεδομένα⁵³.

Στη Μακεδονία η ιωνική επίδραση στη γλώσσα και στη γραφή ήταν λιγότερο έντονη. Η ντόπια διάλεκτος, συγγενής, όπως φαίνεται, των βορειοδυτικών, γράφτηκε ελάχιστα, μέχρι την υιοθέτηση, κάπου μέσα στην πρώτη τεσσαρακονταετία του 4ου αι. π.Χ., της αττικής Κοινής ως επίσημης γραπτής γλώσσας, υποθέτω αρχικά για τις ανάγκες των διπλωματικών επαφών των Μακεδόνων που αυξήθηκαν σημαντικά κατά την περίοδο αυτή⁵⁴.

Συνοψίζω:

Ορισμένα κείμενα του 6ου και των αρχών του 5ου αι. π.Χ. είναι γραμμένα σε κορινθιακό αλφάβητο και απηχούν την, τουλάχιστον εμπορική, ισχύ της Ποτειδαιας, κορινθιακής αποικίας, στον Θερμαϊκό και στη δυτική Χαλκιδική. Από τα τέλη του 6ου και κυρίως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. στη μετέπειτα υπό ευρεία έννοια Μακεδονία έχουμε ενδείξεις για σημαντική – τηρουμένων των αναλογιών – διάδοση του ανατολικού ιωνικού αλφαβήτου, σε περιοχές που ιστορικά δεν δικαιολογούσαν τέτοια παρουσία, και σε βάρος του κορινθιακού αλφαβήτου, το οποίο δεν χρησιμοποιήθηκε πλέον στην περιοχή μετά τους περσικούς πολέμους. Στη μελέτη αυτή επιχειρήθηκε, εκτός από τη συνολική παρουσίαση του πρόσφατα δημοσιευμένου υλικού, μια σύνθεση των δεδομένων, καθώς και μια εύλογη – θέλω να πιστεύω – ερμηνεία για την παρουσία του ιωνικού αλφαβήτου στον υπό εξέταση χώρο, από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ.

imagine, to serve the needs arising from the Macedonians' diplomatic contacts, which increased considerably during this period⁵⁴.

To sum up:

Some texts from the sixth and early fifth century BC are written in the Corinthian alphabet and reflect the commercial influence, at least, of Potidaea, a Corinthian colony, in the Thermaic Gulf and western Chalcidice. In the late sixth and particularly the early fifth century BC, in Macedonia in the broadest sense, there are indications that the East Ionic alphabet spread considerably (*mutatis mutandi*) in areas where, historically speaking, its presence was quite unjustified, to the detriment of the Corinthian alphabet, which ceased to be used in the region after the Persian Wars. This study has attempted, apart from a comprehensive presentation of the recently published material, to compile all the data and offer what I should like to believe is a plausible explanation for the presence of the Ionic alphabet in the area in question from the end of the sixth century BC onwards.

University of Cyprus, Nicosia

ANNA PANAYOTOU

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μια πρώτη παρουσίαση της μελέτης αυτής με τίτλο "Ancient Greek Dialects in Northern Greece" έγινε στο Reading τον Σεπτέμβριο του 1993 κατά τη διάρκεια του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για την Ελληνική Γλώσσα. Βλ. *Themes in Greek Linguistics, Papers from the First International Conference on Greek Linguistics* (I. Philippaki - Warburton et. al. edd.), Amsterdam-Philadelphia 1994, 421-426..

Τα σχέδια έγιναν από την υπογράφουσα βάσει των φωτογραφιών που δίδονται στις δημοσιεύσεις, γι' αυτό και η διαφορετική κλίμακα.

Στο εξής χρησιμοποιούνται οι ακόλουθες συντομογραφίες:

AEMΘ: Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη. (Πρακτικά αρχαιολογικών συμποσίων) 1-5, Θεσσαλονίκη, 1987-1991 [1988-1994].

Ανδρόνικος, Θρακ. Επετ.: Μ. Ανδρόνικος, "Πρώτες σκέψεις για τα τελευταία ευρήματα της Βεργίνας", *Θρακική Επετηρίδα* 7 (1987-1990) 25-34.

Αρχ. Μακ.: Αρχαία Μακεδονία (Πρακτικά διεθνών συμποσίων) 1-5, Θεσσαλονίκη, 1968-1989 [1970-1993].

Bechtel, HPN: Fr. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen*, Halle 1917.

Civil. gr.: *La civilisation grecque. Macédoine. Le royaume d'Alexandre le Grand*, Athènes 1993. (Κατάλογος εκθέσεως στο Μόντρεαλ του Καναδά· εκδόσεις επίσης στην ελληνική και την αγγλική).

GHI: M. Tod, *Greek Historical Inscriptions, from the Sixth Century B.C. to the Death of Alexander the Great in 323 B.C.* With a Prefatory Note to the First American Reprint Edition of 1985, a New Concordance with IG I², M and L, IG I³. 1, *Bull'Épigr.*, Chicago 1985.

Guarducci, *Epigr.gr.*: M. Guarducci, *L'epigrafia greca dalle origini al tardo impero*, Roma 1987.

Head, HN²: B.V. Head, *Historia nummorum*, Oxford 1911².

Johnston 1979: A. W. Johnston, *Trademarks on Greek Vases*, Warminster.

Kraay 1976: C. M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins*, London.

LGPN: *A Lexicon of Greek Personal Names* (edited by P. M. Fraser and E. Matthews), Oxford 1987.

LSAG²: L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*. Revised edition with a supplement by A. W. Johnston, Oxford 1990.

Panayotou 1990: A. Panayotou, "Des dialectes à la Koiné: l'exemple de la Chalcidique", στον τόμο *Ποικίλα (Μελετήματα 10)*, 191-228.

Panayotou 1991: A. Panayotou, "Textes d'Acanthos d'époques archaïque et classique", στον τόμο *Hellénika Symmikta. Histoire, archéologie, épigraphie* (επιμ. P. Goukowsky - Cl. Brixhe), Nancy, 127-132, πίν. VIII.

Vokotopoulou 1990: I. Vokotopoulou, "Polychrono: A New Archaeological Site in Chalkidike", στον τόμο *ΕΥΜΟΥΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou*, Sydney.

Zahrnt 1971: M. Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier. Untersuchungen zur Staatenbildung auf der Chalkidischen Halbinsel im 5. und 4. Jahrhundert v. Chr.*, München.

Οι συντομογραφίες των μη ελληνικών περιοδικών δίνονται σύμφωνα με την *Année Philologique*.

2. Θεώρησα περιττό να συμπεριλάβω αγγεία στα οποία η επιγραφή αφορούσε αποκλειστικά ενδείξεις χωρητικότητας ή τιμής, διότι αυτού του είδους οι καταχωρίσεις δεν προσφέρουν τίποτα για τις επιχώριες διαλέκτους και αλφάβητα.

3. Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση της νομισματοκοπίας της ευρύτερης περιοχής (χαλκιδικών πόλεων, Μακεδόνων βασιλείων, άλλων φύλων) βλ. Kraay 1976, 131-47.

4. Βλ. ήδη Panayotou 1990, κυρίως 199-200 και 220-2, για τη διαλεκτική σχέση Ευβοίας και ευβοϊκών αποικιών της Χαλκιδικής.

5. GHI II, αρ. 111· Zahrnt 1971, 122-4.

6. Βλ. παρακάτω στον αρ. 11 ένα ακόμα δείγμα αυτής της πρακτικής.
7. Panayotou 1990 και 1991 (για την Άκανθο).
8. Το αλφάβητο των οποίων δεν έτυχε της δεούσης προσοχής, παρά το γεγονός ότι μερικές από αυτές έφεραν χαρακτηριστικά γράμματα.
9. Εξαιρούνται βέβαια οι υποτιθέμενες σχέσεις με τους Ιλλυριούς, για τη γλώσσα των οποίων δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε, και τους Θράκες, για τη/τις γλώσσα/-ες των οποίων έχουμε πολύ αποσπασματικές πληροφορίες (βλ. τελευταία Cl. Brixhe - A. Panayotou, "Le thrace", στον τόμο *Langues indo-européennes*, Paris, C.N.R.S., 1994, 179-203): αυτό όμως δεν εμπόδισε τους ιστορικούς να μιλούν μεταξύ άλλων για "Sprachbund" θρακοϊλλυρομακεδονική!
10. GHI I αρ. 150: C.D. Buck, *The Greek Dialects*, Chicago and London 1955, 192-3, αρ. 12.
11. Τα οποία χρονολογούνται σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη (C. Lorber, *Amphipolis. The Civic Coinage in Silver and Gold*, Los Angeles 1990) μεταξύ 370/69-354/3.
12. Όπως σωστά επισημαίνεται από τον A. Johnston (1979, 22): "It is a dangerous procedure to distinguish 'nationalities' from minor variations in the lettering of short graffiti of a fairly casual nature; on the other hand, consistency in such variations should serve as reliable evidence of the origin of the inscriber, with the proviso that one man could perhaps have habitually used letter forms atypical of the preference of his fellow citizens".
13. 1. Ενεπίγραφο περικεφαλαία, ενδεχομένως από την Ποτειδαία, χρονολογούμενη κατά περίπτωση μεταξύ 575 και 500 π.Χ., P. Amandry, *BCH* 95 (1971) 589-97, εικ. 4-5 (A. Johnston, *LSAG*², 479, αρ. Α). Το κείμενο, δεξιόστροφο, έχει ως εξής: *Παί Φονος ἔμι*.
Για την επιγραφή σε κορινθιακό αλφάβητο του 475 περίπου, ανάθημα των Ποτειδαιατών στους Δελφούς, βλ. Panayotou 1990, 198-9.
14. 2. Επιτύμβιο μνημείο, 500-480 π.Χ., Jeffery, *LSAG*², 363-4, 369 αρ. 12: Πολυξενας. 3. Επιτύμβιο μνημείο, 500-480 π.Χ., Jeffery, *LSAG*², 363-4, 369 αρ. 13, 415, πίν. 70/13: Νευμους. Για το αλφάβητο και τη διαλεκτική χροιά των κειμένων αυτών βλ. Panayotou 1990, 200-1 και 204 §§ 4.1.2.21, 4.1.2.22.
15. 4. Όστρακο κορινθιακού κρατήρα ή κύλικας με αναθηματικού περιεχομένου εγχάρκτη δεξιόστροφη επιγραφή των μέσων περίπου του βου αι. π.Χ., Αικ. Ρωμιοπούλου, *ΑΔ* 29 (1973-74) *Χρονικά Β*₃, πίν. 504ε (χωρίς κείμενο): Ι. Βοκοτοπούλου, *ΑΕΜΘ* 1 (1987 [1988]) 280, αρ. 1, εικ. 3 (*SEG* 38, 1988, 667Α): της ίδιας, *ΑΔ* 42 (1987 [1992]) *Χρονικά Β*₂, 368, αρ. 1, πίν. 205α: της ίδιας, *Αρχ. Μακ.* 5 (1989 [1993]) 184, 190 αρ. 5, εικ. 15α. Πρβ. Μ. Τιβέριου, *Εγνατία* 1 (1989) 52, σημ. 131. Το κείμενο έχει ως εξής: [π.χ. Ἄνδ-, Μανδ-, Κυπ-, Μητ-]ρόθεμις μ' ἄνέθεκε - -]. 5. Δεξιόστροφο χάραγμα σε χείλος κύλικας, το οποίο βρέθηκε σε ιερό. Χρονολογήθηκε στο τρίτο τέταρτο του βου αι. π.Χ. (αλλά πρέπει να είναι υστερότερο, ίσως του τέλους του αιώνα, για παλαιογραφικούς λόγους), Ι. Βοκοτοπούλου, *ΑΔ* 42 (1987 [1992]) *Χρονικά Β*₂, 368, αρ. 2, πίν. 205β: της ίδιας, *ΑΕΜΘ* 1 (1987 [1988]) 280, αρ. 2, εικ. 4 (*SEG* 38, 1988, 667Β): της ίδιας, *Αρχ. Μακ.* 5 (1989 [1993]) 184, 190 αρ. 6, εικ. 15β. Το κείμενο έχει ως εξής: *Τᾶς Πυθ[- - -]* (ή *πυθ[- - -]*). Ας σημειωθεί ο τύπος του άρθρου που αποτελεί ένδειξη ότι η διάλεκτος του κειμένου είναι η κορινθιακή, όπως ενδεχομένως και το αλφάβητο, αν το τρίτο γράμμα είναι σάν και όχι μϋ. Τα ερωτήματα που θα μπορούσαν να τεθούν με αφορμή τα δύο αυτά κείμενα είναι αρκετά και ίσως ενδιαφέροντα: εκτός από το αλφάβητο μεταδίδουν και τη διάλεκτο οι Ποτειδαιάτες στο ιερό της Σάνης; μήπως όμως το ιερό ελέγχεται κατά τη συγκεκριμένη περίοδο από (Ποτειδαιάτες) ιερείς οι οποίοι και επιγράφουν τα αναθήματα για τους αναλφαβήτους προσκυνητές. Τα προβλήματα αυτά και άλλα ίσως συναφή — στα οποία δεν έχω ακόμη τη δυνατότητα να απαντήσω — θα μπορούσαν να έχουν επιπτώσεις στην εγκυρότητα των απαντήσεων σχετικά με την αναγνώριση της γλώσσας των επιγραφών μιας διαλεκτικής περιοχής όταν αυτές περιορίζονται, όπως στην περίπτωσή μας, σε ολιγάριθμα κείμενα.
16. 6. Χάραγμα με το όνομα *Πύρος* (sic) γραμμένο δεξιόστροφα στη βάση σκύφου. Ι. Βοκοτοπούλου, *Θεσσαλονίκη. Οδηγός της έκθεσης από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια*, Αθήνα 1986, 83, εικ. 56: της ίδιας, *Civil. gr.*, 75, αρ. 6, με φωτ. Χρονολογείται κατά τη γνώμη μου στα τέλη του βου ή στο πρώτο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., βάσει παλαιογραφικών εν-

δείξουν: τογωνιώδες ρῶ με την εγκάρσια κεραία καθώς και το ὕψιλον απαντά στο κορινθιακό αλφάβητο κατά την ὕστερη αρχαϊκή εποχή (Jeffery, *LSAG*², 116), το σάν, με ελαφρά αποκλείονουσες τις μακρές κεραίες είναι χαρακτηριστικό της ὕστερης αρχαϊκής περιόδου (Jeffery, ὁ.π., 33). Η ἴδια η παρουσία του σάν χρονολογεί το ὄστρακο πριν από τα μέσα του 5ου αι., εποχή κατά την οποία αντικαθίσταται από το σίγμα (Jeffery, ὁ.π., 116· είναι ακριβῶς η περίπτωση του κορινθιακού αλφαβηταρίου του Gornje Gadimlje της Δαρδανίας που έχει τετρασκελές σίγμα: M. Lejeune, *Kadmos* 28, 1989, 14-8). Το χάραγμα αυτό αποτελεί εξαιρετικά σημαντική μαρτυρία για την εξάπλωση του κορινθιακού αλφαβήτου στον βόρειο χώρο και ἔμμεσα για την οικονομική τουλάχιστον δραστηριότητα της Ποτειδαίας –και περαιτέρω της Κορίνθου– στον Θερμαϊκό. Από τις ἄλλες σχετικά κοντινές προς το Καραμπουρνάκι πόλεις μόνο η Σκιώνη, αρχαϊκή αποικία στη δυτική ακτή της Παλλήνης (Θουκυδ., IV 120. 1), θεωρητικά θα χρησιμοποιούσε σάν. Ὅμως, στα τετράδραχμα της Σκιώνης της πρώτης εικοσαετίας του 5ου αι. (βλ. G. K. Jenkins, *Monnaies grecques*, Fribourg 1972, 60, αρ. 90 και 93) χρησιμοποιείται τετρασκελές σίγμα και ὄχι σάν· αυτό αποτελεί ἔνδειξη ὅτι το χάραγμα από το Καραμπουρνάκι είναι γραμμένο σε κορινθιακό αλφάβητο. Η δήλωση με ἓνα ρῶ του ονόματος Πύρρος (ἀπὸ θέμα Πυρ-/Πυρρ- με πολυάριθμες παραλλαγές στην ελληνική ονοματολογία: Bechtel, *HPN*, 392-3) δεν είναι ασύνηθες φαινόμενο στην αρχαϊκή εποχή και σχετίζεται με τις ορθογραφικές συμβάσεις της εποχής· στην κλασική εποχή θα επικρατήσει η συνήθεια να δηλώνονται τα διπλά σύμφωνα: M. Lejeune, *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*, Paris 1972, 71.

17. Panayotou 1990, 197.

18. 7. Αριστερόστροφο χάραγμα ἐπὶ αγγείου, το οποίο, παρὰ την ἔλλειψη χαρακτηριστικών γραμμάτων, μοιάζει να ἀπηχεί τη μεικτή σύνθεση της αποικίας, με χαρακτήρες κυκλαδικούς και ευβοϊκούς: Panayotou 1991, 128 αρ. 1, πίν. VIII/4: *κεμέλιον*.

19. 8. Δεξιόστροφο χάραγμα σε ὄστρακο αττικής μελαμβαφούς κύλικας “ἴσως του τέλους του 6ου αι. π.Χ.” (στο κείμενο) / “τέλη 6ου - αρχές 5ου αι. π.Χ.” (στη λεζάντα). I. Βοκοτοπούλου - M. Μπέσιου - E. Τρακοσοπούλου, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 427, αρ. 2, εικ. 9. [- - -] *Θεοτίμω* (γενική). 9. “Τμήμα λαιμού ἀβαφης οἰνοχόης των αρχών πιθανότατα του 6ου αι. π.Χ. Φέρει αναθηματική ἐπιγραφή σε δύο στίχους, ἀπὸ τους οποίους ο κατώτερος φαίνεται να ἔχει γραφτεί πριν ἀπὸ το ψήσιμο του αγγείου, ἐνῶ ο ἀνώτερος χαράχτηκε ἐκ των ὑστέρων. Η ἀνάγνωση παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες· η ἀναγραφή πάντως της λέξης *ἀνέθηκεν* φαίνεται ἀρκετά πιθανή”: I. Βοκοτοπούλου - M. Μπέσιου - E. Τρακοσοπούλου, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 427, αρ. 3, εικ. 10. Θα πρότεινα με μεγάλη ἐπιφύλαξη: α. [- - -] *MEKNEQ*[- - -], β. [- - -] *ΓPIM*[- - -]. Το πρώτο γράμμα του αριστεροῦ ὀστράκου και το τελευταίο του δεξιῦ μοιάζουν με σάν μάλλον λόγω των καθῆτων κεραίων τους, πρβ. την αρχαικότερη παραλλαγή του γράμματος Jeffery, *LSAG*², 33.

20. 10. Αττική κύλικα με αναθηματική εγχάρκτη ἐπιγραφή σε ἰωνικό αλφάβητο, του τρίτου τετάρτου του 6ου αι. (ἀλλὰ η ἐπιγραφή πρέπει να είναι μεταγενέστερη, του τέλους, μάλλον, του αἰῶνα, ἀν κρίνουμε ἀπὸ το θῆτα –πρβ. Jeffery, *LSAG*², 29– και το μῦ). I. Βοκοτοπούλου, *AEMΘ* 5 (1991 [1994]) 309, εικ. 14 (δίδεται το περιεχόμενο της ἐπιγραφής). Διαβάζω: *Ζηνόθεμις μ' ἀνέθηκεν*.

21. 11. Δίγαμμα ευβοϊκού τύπου, σημάδι τοιχοδόμου. Χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή: Αλ. Καμπίτογλου, *ΠΑΕ* 1988 [1991], 108 και 111, πίν. 79β· *Έργον* 1988 [1989] 85-6 (BCH 113, 1989 *Chron.*, 650· *SEG* 38, 1988, 717). Κατά τον ανασκαφέα “ἡ μορφή τοῦ γράμματος διαφέρει ἀπὸ τῆ μορφῆς του στὴν Εὐβοία καὶ στὶς ἀποικίες της καὶ ἀποτελεῖ ἑπομένως ἓνα σημαντικό ἐπιχείρημα στὴν τρέχουσα ἐπιστημονικὴ συζήτηση γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀποίκησης τῆς Τωρώνης ἀπὸ τοὺς Χαλκιδεῖς τῆς Εὐβοίας τὸν 8ο π.Χ. αἰῶνα”. Αντίθετα, το δίγαμμα αυτό, με κεκλιμένες τις κεραίες, είναι η μοναδική μορφή που ἔχει το γράμμα (ὅπως ἄλλωστε και το ἔψιλον) στὴν Εὐβοία πριν ἀπὸ τα μέσα του 6ου αι. και σποραδικὰ ἀργότερα (βλ. π.χ. Jeffery, *LSAG*², 79· Guarducci, *Epigr. gr.*, στον πίνακα γραμμάτων). Ανεξάρτητα ἀπὸ την ἐκτίμηση που μπορεῖ να κάνει κανεὶς σχετικά με την ομοιότητα ἢ ὄχι ἐνός γράμματος, η πραγματεύση είναι ἐνδεικτικὴ του ὅλου προβλήματος της ἀρχαιογνωσίας της ὑπὸ εὐρείαν ἔννοια Μακεδονίας για

το οποίο μίλησα στην αρχή: η όλη παρουσίαση του ευρήματος – ενός μεμονωμένου, υπενθυμίζω, σήματος, ίσως απλώς αριθμητικό σύμβολο – χωρίς στην ουσία στοιχεία χρονολόγησης – “κατεργασμένοι λίθοι τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ κλασικῆς περιόδου σὲ δεύτερη χρῆση” σε βυζαντινὸ πύργο – και η ἀπήχηση που εἶχε (και θα ἔχει) στη διεθνή βιβλιογραφία η μικρή αυτή φράση, παρέχει σαθρά επιχειρήματα που θα ανοίξουν καινούργιο γύρο στην ἑωλή συζήτηση για την ευβοϊκή ή ὄχι προέλευση των αποίκων της Χαλκιδικῆς.

22. Βλ. για παράδειγμα, τις ἐπιστημάνσεις των: Κ. Σισμανίδη, “Το ἀρχαῖο νεκροταφεῖο τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς Θεσσαλονίκης. Πρώτη παρουσίαση καὶ πρώτες ἐκτιμήσεις”, *Αμνητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητὴ Μανόλη Ἀνδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, II, 787-788 (ομοιότητες μεταξύ Ἀγίας Παρασκευῆς καὶ Σίνδου)· Ι. Βοκοτοπούλου - Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, “Οἱ ἀρχαῖοι καὶ κλασικοὶ χρόνοι”, *Ἀρχαία Μακεδονία. Κατάλογος Ἐκθέσεως στὴ Μελβούρνη*, Brisbane-Σύδνεϋ-Ἀθήνα 1988, 27-33, ἰδιαίτ. σ. 27 (σχέσεις νεκροταφείων Σίνδου καὶ Βεργίνας)· Μ. Ἀνδρόνικου - Αγγ. Κοτταρίδου, “Ἀνασκαφὴ Βεργίνας”, *ΠΑΕ* (1988 [1991]), 106-7 (ομοιότητες κτερισμάτων νεκροταφείων Βεργίνας, Σίνδου, Αἰανῆς, Πύδνας)· Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, “Ἡ νεκρόπολη τῆς Αἰανῆς Κοζάνης”, *ΑΕΜΘ* 2 (1988 [1991]) 20 (ομοιότητες κτερισμάτων καὶ γενικότερα ἐθίμων ταφῆς νεκροταφείων Αἰανῆς, Σίνδου καὶ Βεργίνας)· Μ. Μπέσιου, “Ἀνασκαφές στὴν Πύδνα (1988)”, *ΑΕΜΘ* 2 (1988 [1991]) 183, 188 (παράλληλισμός ταφικῶν ἐθίμων νεκροταφείων Πύδνας, Σίνδου καὶ Ἀγίας Παρασκευῆς)· Σ. Μοσχονησιώτου, “Θέρμη-Σίνδος. Ἀνασκαφικὲς παρατηρήσεις στα δύο νεκροταφεῖα τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης”, *ΑΕΜΘ* 2 (1988 [1991]) 285 (αντιστοιχίες κτερισμάτων καὶ γενικότερα ταφικῶν ἐθίμων νεκροταφείων Θέρμης, Σίνδου, Ἀγίας Παρασκευῆς, Νέας Μηχανιώνας καὶ Καστὰ Ἀμφιπόλεως)· Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, “Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν Αἰανή, 1989”, *ΑΕΜΘ* 3 (1989 [1992]) 50 (ομοιότητες κτερισμάτων νεκροταφείων Αἰανῆς καὶ Πύδνας). Πρβ. ἐπίσης τὴ σύνθεση με ἀφετηρία τὰ ἀρχαιολογικά δεδομένα καὶ τὴν τοποθέτησή τους σε ἱστορικό πλαίσιο ἀπὸ τὸν Μ. Ἀνδρόνικο, *Θρακ. Ἐπετ.*, 25-34 καθὼς καὶ τὸν Μ. Τιβέριο, “Ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στὴ διπλὴ τράπεζα τῆς Ἀγχιάλου (Σίνδος) κατὰ τὸ 1991”, *ΑΕΜΘ* 5 (1991 [1994]) 242-3, ὅπου ἡ συλλογιστικὴ καὶ τὰ ἀναντίρρητα, πλέον, συμπεράσματα για τὴ σύνδεση τῶν Μακεδόνων με τὶς θέσεις αὐτές, τουλάχιστον κατὰ τὸ δεύτερο ἡμῖς του βου. αι. π.Χ.

23. Βλ. σύνοψη τῶν θέσεων αὐτῶν στο πρόσφατο βιβλίο τῶν Μ. Β. Hatzopoulos - L. Loukoulou, *Recherches sur les marches orientales des Téménides* (Anthémonte-Kalindoia), (*Μελετήματα* 11, 1992) 15-25.

24. Παρά τὶς φιλότιμες προσπάθειες ἐρμηνείας (καὶ παρερμηνείας), τὸ χωρίο τοῦ Ἡροδότου (V 94) εἶναι σαφές: Ἰππὶτὴ δὲ ἐνθεῦτεν ἀπελανομένῳ ἐδίδου μὲν Ἀμύντης ὁ Μακεδὼν Ἀνθεμοῦντα, ἐδίδουσαν δὲ Θεσσαλοὶ Ἰωλκόν· ὁ δὲ τούτων μὲν οὐδέτερα αἰρέετο, ἀνεχώρει δὲ ὀπίσω... (ἐκδ. Ph.-E. Legrand, Paris, C.U.F.). Εἶναι παράλογο νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ Ἀμύντας παραχωροῦσε κάτι που δὲν τοῦ ἀνῆκε, ὁ ἴδιος δὲ βρισκόταν σε ἀπόσταση δεκάδων χιλιομέτρων μακριά! Κατὰ τὴν ἴδια λογικὴ, μὴ καὶ ἡ διατύπωση τοῦ Ἡροδότου εἶναι ἡ ἴδια, θὰ ἔπρεπε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ Ἰωλκός ἦταν ἐκτὸς τοῦ ἐλέγχου τῶν Θεσσαλῶν.

25. 12. [- - -]ρη (ἢ [- - -]ρή): ἐγχάρακτο συμπλήρωμα στο χεῖλος υστεροαρχαϊκῆς μελαμβροφούς κύλικας: Μ. Τιβέριου, στον τόμο *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις καὶ χώρα στὴν ἀρχαία Μακεδονία καὶ Θράκη*. Πρακτικά Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου, Καβάλα 1986 [Θεσσαλονίκη 1990], 72 καὶ εικ. 3 (στὴ σελ. 76 ἡ χρονολόγηση αὐτοῦ τοῦ τύπου κυλικῶν). Ἀμφότεροι οἱ τύποι ἱερός καὶ ἱρός εἶναι πιθανοὶ στὴν ἰωνικὴ διάλεκτο: Fr. Bechtel, *Die griechischen Dialekte*, III, Berlin 1924, 115-6. Πρβ. ὅμως τὸ συμπλήρωμα *HPI* που ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Johnston 1979, 20-1.

26. 13. Δεξιόστροφη ἐπιγραφή: *δεμοσίη Ε'* ἐπὶ λαβῆς στλεγγίδος. Χρονολογεῖται στα μέσα τοῦ 5ου αι. π.Χ. Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, *Civil. gr.* 76-7, αρ. 9, φωτ. (μεγαλογράμματη μεταγραφή). Τὸ τελευταῖο γράμμα μπορεῖ νὰ εἶναι δίγαμμα. Τὸ μῦ μοιάζει νὰ εἶναι γραμμένο ἀνάποδα. Ἀξιοσημείωτη ἡ χρησιμοποίησις ἀμφοτέρων τῶν Η καὶ Ε για τὴν ἀπόδοση τοῦ /ε:/, τὸ πρῶτο στὴν κατάληξη (θέση κατεξοχὴν συντηρητικὴ ως πρὸς τὴν ὀρθογραφία), τὸ δεύτερο στο θέμα τῆς λέξης (θέση ἀδιάφορη ως πρὸς τὴν ὀρθογραφία).

27. 14. Δεξιόστροφο χάραγμα σε τρία ὄστρακα (ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο συνανήκουν) ἀπτι-

κής μελαμβαφούς κύλικας των αρχών του 5ου αι. π.Χ.: Ι. Βοκοτοπούλου - Μ. Μπέσιου - Ε. Τρακοσοπούλου, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 427, αρ. 1, εικ. 8. α. [- - - ἄ]ν ἐθέκεν, β. [- - -]εον. Μη ιωνικό αλφάβητο. 15. Χάραγμα επί αττικής μελαμβαφούς κύλικας του 5ου αι. π.Χ. "διαβάζουμε με επιφύλαξη το όνομα του Διός παρά τις κακώσεις από άλλα χαράγματα": Ι. Βοκοτοπούλου - Μ. Μπέσιου - Ε. Τρακοσοπούλου, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 427, σχ. 1, εικ. 11. Διαβάζω: Διός ἡ[ιερόν/-ς- -]. Λόγω της χρησιμοποίησης του Η για τη δήλωση της δασύτητας, αλλά και του τρισκελούς σίγμα (πρβ. Johnston 1979, 23), το αλφάβητο δεν είναι ιωνικό, αλλά ευβοϊκό ή αττικό ίσως. Για τις εκφράσεις του τύπου "θεωνύμιο σε γενική (ιερός) (εἰμί)" βλ. P. Amandry, *BCH* 95 (1971) 592.

28. O H.B. Mattingly, "New light on the Athenian Standards Decree (ATL II, D 14)", *Rapports préliminaires - Résumés des communications (du) Xe congrès d'Épigraphie grecque et latine*, Nîmes, 4-10/10/1992, 183, χρονολογεί πειστικά το κείμενο που αναφέρεται στο άρθρο Panayotou 1990, 194 § 1.1.1., όπως και τα υπόλοιπα αντίγραφα του αθηναϊκού νόμου, στο 425/4 π.Χ.

29. 16. Επιγραφή Φερεκρά(τες/τὸς) στη βάση κύλικας, κτέρισμα ταφής που χρονολογείται στην περίοδο 480=460 π.Χ.: Ι. Βοκοτοπούλου - Μ. Παπά - Μπ. Τσιγαρίδα, *AEMΘ* 2 (1988 [1991]) 320, εικ. 6 (M. Hatzopoulos, *BullÉpigr.* 1991, 407· *SEG* 39, 1989, 614a)· *Vokotopoulou* 1990, 81 (*SEG* 40, 1990, 549c). 17. Χάραγμα: Δεμοσίε στη βάση κύλικας. Χρονολογείται στο πρώτο ήμισυ του 5ου αι. π.Χ.: Ι. Βοκοτοπούλου - Μ. Παπά - Μπ. Τσιγαρίδα, *AEMΘ* 2 (1988 [1991]) 322, εικ. 16 (M. Hatzopoulos, *BullÉpigr.* 1991, 407· *SEG* 39, 1989, 614b)· *Vokotopoulou* 1990, 79 (*SEG* 40, 1990, 549a). Ευβοϊκό, προφανώς, αλφάβητο και διάλεκτος σε δημόσιο κείμενο πόλης της Παλλήνης, όπως είναι αναμενόμενο, λόγω της πληθώρας αποικιών της Ερετρίας που είχαν ιδρυθεί στη χερσόνησο (Στράβ. 10, 1, 8). 18. Ενεπίγραφη βάση κύλικας, κτέρισμα ταφής που χρονολογείται στην περίοδο 470-460 π.Χ.: Ἀρί[σταρχος π.χ.]. *Vokotopoulou* 1990, 79 (*SEG* 40, 1990, 549b). 19. Ενεπίγραφη βάση κύλικας, κτέρισμα από τον τάφο που αναφέρθηκε αμέσως παραπάνω: Εὐθυ[μίδης π.χ.]. *Vokotopoulou*, *ό.π.* (*SEG*, *ό.π.*).

30. 20. Ανάμεσα σε όστρακα του 6ου και του 5ου αι. π.Χ. δύο συναντήκοντα από χείλος κύλικας με το χάραγμα [- - - Ποσειδ]έωνι: Ι. Βοκοτοπούλου, *AEMΘ* 3 (1989 [1992]) 416, εικ. 17. Ιωνικός (υπό ευρεία έννοια) τύπος του θεωνυμίου (βλ. P. Chantraine, *DELG*, στο λ. Ποσειδών). 21. Στο ίδιο σύνολο με το προηγούμενο: "Ένα όστρακο μελανόμορφου κρατήρα σώζει τμήμα επιγραφής σε ιωνικό αλφάβητο". Κείμενο ή φωτογραφία δεν δίδονται: Βοκοτοπούλου, *ό.π.* 22. Στο ίδιο σύνολο με τα προηγούμενα, όστρακο από πυθμένα σκύφου με υπόλοιπο επιγραφής: [ἀν]έθ[ε/η]κε: Ι. Βοκοτοπούλου, *ό.π.* 23. Στο ίδιο σύνολο με τα προηγούμενα, όστρακο από βάση κύλικας που φέρει "κατάληξη ονόματος σε δοτική: ι": Ι. Βοκοτοπούλου, *ό.π.* 24. Χάραγμα στη βάση αγγείου, χρονολογούμενο στην περίοδο 500-480 π.Χ.: Ι. Βοκοτοπούλου, *Civil. gr.*, 75, αρ. 5 (μεγαλογράμματη μεταγραφή): Πολύαρος. Ἀπέδδκε. Μη ιωνικό αλφάβητο (το ισοσκελές λάμβδα αποκλείει, μάλλον, αττική ή ευβοϊκή προέλευση) και τύπος του ανθρωπωνυμίου: το όνομα συνδέεται ετυμολογικά με τη λέξη: ἄρᾶ (βλ. Bechtel, *HPN*, 63), είναι δε λιγότερο σύνηθες από το συνώνυμο Πολυάρατος/-άρητος (πρβ. *LGPN* I, στο λ.). Ας σημειωθεί ότι και τα δύο ἔμφιλον της επιγραφής έχουν τέσσερις οριζόντιες (ή, μάλλον, οἰωνεῖ οριζόντιες) κεραίες. Η στίξη αποτελούμενη από δύο —προφανώς— τελείες που παίρνουν εδώ σχήμα μικρών γραμμών απαντά σε διάφορα αλφάβητα του 6ου και του 5ου αι. π.Χ.: Jeffery, *LSAG*², 67, 80, 326. 25. Ιωνική κύλικα προερχόμενη από αποθήκη του ιερού. Χρονολογείται στο πρώτο ήμισυ του 5ου αι. π.Χ.: Ι. Βοκοτοπούλου, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 403, εικ. 16 (δίδεται μόνο το περιεχόμενο της επιγραφής): Ἀλκίμαχος μ' ἀν[έθηκε]/τῶι Ποσειδέωνι. Ιωνικό αλφάβητο και ιωνικός τύπος του θεωνυμίου. Ας σημειωθεί εν παρενθέσει ότι την ίδια ένδειξη, για ιωνικής προελεύσεως αποίκους που ίδρυσαν το ιερό, παρέχει και το ίδιο το τοπωνύμιο που οφείλει την ονομασία του στο ιερό, Ποσειδείου, σε αντίθεση με τη δωρική μορφή του τοπωνυμίου που βρίσκουμε στην κοντινή Ποτειδαία. 26. Πυθμένας αττικού σκύφου των αρχών του 5ου αι., με εγχάρακτο ιωνικό αλφάβητο. Μετά το ὠμέγα ακολουθεί ένα σαμπί του τύπου I της Jeffery (*LSAG*², 38): Ι. Βοκοτοπούλου, *AEMΘ* 5 (1991 [1994]) 310, εικ. 16. Η παρουσία του σαμπί είναι αξιοσημείωτη. Εικοστό πέμπτο γράμμα ορισμένων ιωνικών στην αρχή, τουλάχιστον, αλφαβήτων, χρησιμοποιήθη-

κε ευρύτερα κατά την αρχαϊκή περίοδο ως γράμμα (αρχικά για τη δήλωση του φωνήματος /ts/) και ως αριθμητικό σύμβολο αργότερα (=“εικοστός πέμπτος” και “900”): βλ. Cl. Brixhe, *BSL* 77 (1982) 216 § 1.2.1. κ.ε. Η αναγραφή αλφαβηταρίων πάνω σε αναθήματα σε ιερά δεν είναι σπάνιο φαινόμενο στην αρχαϊκή εποχή, πρβ. το αλφαβητάριο σε αγγείο από το Ηραίο της Σάμου, του 660 π.Χ. (Guarducci, *Epigr.gr.*, 68-9, αρ. 1) και φαίνεται ότι σχετίζεται με αντιλήψεις για τον μαγικό χαρακτήρα της γραφής και τη δύναμη της συγκεκριμένης σειράς και της επανάληψης (πρβ. M. Lejeune, *RPh* 57, 1983, 7).

31. Το φαινόμενο αυτό δεν εντοπίζεται μόνο στη Χαλκιδική· η Ρόδος, για παράδειγμα, παρουσιάζει τα ίδια χαρακτηριστικά σε ανάλογα εν πολλοίς χαράγματα και εποχή: βλ. το εξαιρετικό από πολλές απόψεις άρθρο του A. Johnston, “Rhodian Readings”, *ABSA* 70 (1975) 145-67.

32. Panayotou 1990, 197-8.

33. Βλ. Zahrt 1971, 171· πρβ. Eug. Borza, “The Philhellenism of Archelaus”, *Arch. Mak.* 5 (1989 [1993]) 243.

34. Panayotou 1990, 225.

35. 27. Στλεγγίδα με δεξιόστροφο χάραγμα σε “κόκκινο” αλφάβητο (αν κρίνει κανείς από το χεϊ), χρονολογημένη στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., αλλά για παλαιογραφικούς λόγους νομίζω ότι θα πρέπει να χρονολογηθεί περίπου στα μέσα του 5ου αι., πρβ. το χάραγμα από τη Βοιωτία Jeffery, *LSAG*², 93, 95, αρ. 18, πίν. 9. 18· M. Parović-Pešikan, *ŽAnt* 38 (1988) 43-8 (*SEG* 38, 1988, 719). Το κείμενο έχει ως εξής: Ἀντιμαχεῖα ἔμῃ. Ο τύπος του επιθέτου χαρακτηρίζει – χωρίς να είναι αποκλειστικός – την αιολική διαλεκτική ομάδα, βλ. Fr. Bechtel, *Die griechischen Dialekte*, I, Berlin 1921, 109· R. Hodot, *Le dialecte éolien d'Asie. La langue des inscriptions*, Paris 1990, 228. Μπορούμε να προχωρήσουμε περαιτέρω: αν το κείμενο προήρχετο από τη Θεσσαλία, θα περίμενε κανείς τύπο ἔμμῃ, αν προήρχετο από τη Λέσβο ἔμμι (και στις δύο περιπτώσεις κανονικά γραφή *EMMI*, με την επιφύλαξη που εκφράστηκε παραπάνω για τη γραφή του αρ. 6). Επομένως, η στλεγγίδα προέρχεται από τη Βοιωτία μάλλον, και ίσως αποτελούσε μέρος λαφύρων που έφτασαν με κάποιο τρόπο ως το Trebenište.

36. 28. Χάραγμα με το όνομα: Πεπερίας (σε γενική) / Πεπεριάς (σε ονομαστική πτώση) σε ασημένια ομφαλωτή φιάλη, των αρχών του 5ου αι. π.Χ., κτέρισμα πλούσιας γυναικείας ταφής της ύστερης αρχαϊκής περιόδου: M. Ανδρόνικου - Αγγ. Κοτταρίδου, *ΠΑΕ* 1988 [1991], 104 (σχολιασμός του ονόματος, περιγραφή ορισμένων γραμμάτων· φωτογραφία δεν δίδεται). Κατά τους ανασκαφείς “τα γράμματα ακολουθούν γενικά τους τύπους των λεγομένων δυτικών αλφαβήτων”.

37. Θα επανέλθω αλλού για λεπτομερή πραγμάτευση των κειμένων της Αιανής. 29. Δεξιόστροφο χάραγμα επί μελαμβαφούς κανθάρου ο οποίος βρέθηκε σε νεκροταφείο: Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Civil. gr.*, 34, 74, αρ. 2· της ίδιας *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 78-9, εικ. 21. Το κείμενο έχει ως εξής: [- - -]λάλιος ἔμῃ τῆς δολιῶ (ή τῆς Δολιῶ). Το πρώτο γράμμα της πρώτης λέξης θα μπορούσε να είναι γάμμα. Η πρώτη λέξη είναι ίσως η κατάληξη ενός κτητικού επιθέτου. Η τελευταία λέξη είναι είτε ένα μητρωνυμικό, ή Δόλιος/ή πιθανότερα τὸ Δόλιον που προέρχεται από το επίθετο, είτε το επίθετο το ίδιο με την έννοια “είμαι (το αγγείο) της Χ, της πονηρής / είμαι (το αγγείο) της Χ, της κόρης της Δολιού”.

Τα υπόλοιπα πρώιμα κείμενα της Αιανής είναι, απ’ όσο μπορούμε να κρίνουμε, γραμμένα σε μη ιωνικό αλφάβητο. 30. Απότμημα κεραμίδας με δεξιόστροφο χάραγμα. Βρέθηκε μέσα σε κτίσμα υστεροαρχαϊκών χρόνων. Χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.: Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Civil. gr.*, 33, 74 αρ. 3· της ίδιας, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 82-3, σχέδ. 3, εικ. 25 (με διαφοροποιημένες μερικώς αναγνώσεις). 31. Στόμιο πίθου το οποίο φέρει δεξιόστροφο βαθύ χάραγμα, μάλλον πριν από την όπτηση. Εύρημα εκ περισυλλογής. Κατά την εκδότρια χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους: Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 81, σχέδ. 2, εικ. 24. Πρβ. της ίδιας, *Civil. gr.*, 34. 32. Επιτύμβια στήλη από ασβεστόλιθο του δεύτερου ημίσεος του 5ου αι. π.Χ. Φέρει διακοσμητικά στοιχεία εγχάρakta, επιζωγραφισμένα με κόκκινο χρώμα. Το όνομα της νεκρής (αν πρόκειται για θηλυκό όνομα σε ονομαστική, και όχι για μια

γενική αρσενικού), είναι χαραγμένο κατακόρυφα: Κλειῶνα. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 78-80, σχέδ. 1, εικ. 22. Πρβ. της ίδιας, *Civil. gr.*, 34. Το πέμπτο γράμμα μπορεί να είναι και ὠμέγα, το σπάσιμο του λίθου καλύπτει το κατώτερο τμήμα του γράμματος. Η κάθετη διάταξη του κειμένου καθώς και το ἔφιλον με την κάθετη κεραία να ξεπερνά την κατώτερη οριζόντια επιτρέπουν ίσως τη λίγο υψηλότερη χρονολόγηση της στήλης, στο πρώτο ήμισυ του αιώνα. Αν πρόκειται για ένα όνομα σε γενική (πρβ. τα περίπου σύγχρονα επιτύμβια της Ολύμπου, αρ. 2 και 3 ανωτ.), άρα αρσενικό, θα μπορούσαμε να έχουμε μια γενική του ονόματος Κλειωνᾶς, για παράδειγμα, συντεταγμένο υποκοριστικό από σύνθετο Κλειώνυμος, πρβ. Κλεόφαντος > Κλεοφᾶς. 33. Αττικό μελαμβαφές σκυφίδιο με το θεωνύμιο, μάλλον, Θέμιδος, εγχάρακτο στο κάτω μέρος της βάσης του. Χρονολογείται στο τέλος του 5ου αι. π.Χ.: Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή, *ΑΔ* 42 (1987 [1992]) *Χρονικά* Β₂, 422, πίν. 243α της ίδιας, *Αιανή Κοζάνης. Αρχαιολογικός οδηγός*, Θεσσαλονίκη 1989, 42, εικ. 9· της ίδιας, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 82 σημ. 27· της ίδιας, *Civil. gr.*, 33, 75 αρ. 4.

38. 34. Μαρμαρίνη ανεπίστεφη πεσσοειδής στήλη γραμμένη στοιχηδόν. Η ανωτέρω χρονολογία δίδεται σύμφωνα με το *Bull'Épigr.* Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Μακεδονικά* 26 (1987-1988) 51-54 αρ. 1, πίν. 1α (Μ. Hatzopoulos, *Bull'Épigr.* 1990, 464· *SEG*. 38, 1988, 647). Το κείμενο έχει ως εξής [...]*θαγόρης* / *Ἀριστοκράτεος* / *Ἀριστοβόλη*. Πν-, Ὀρ- Ἄν- είναι εξίσου πιθανές συμπληρώσεις για το πρώτο όνομα. Η διάλεκτος στην οποία είναι γραμμένο το κείμενο είναι η ιωνική χωρίς άλλο προσδιορισμό: η κατάληξη των αρσενικών -ρης είναι κοινή — και αποκλειστική — σε όλον τον ιωνόφωνο χώρο, όπως και η γενική -εος των ονομάτων σε -e / -os- (Panayotou 1990, 218, 221).

39. 35. Χρυσό δακτυλίδι, στη σφενδόνη του οποίου υπάρχει η επιγραφή *Δῶρον* σε ιωνικό αλφάβητο. Χρονολογείται στις αρχές του δεύτερου τετάρτου (Δεσποίνη), ή στις αρχές του τρίτου τετάρτου (Johnston) του 5ου αι. Τα κριτήρια χρονολόγησης της πρώτης είναι μάλλον αρχαιολογικά, ενώ του δεύτερου παλαιογραφικά, υποθέτω, λόγω του σχήματος του ὠμέγα, που χρονολογείται από την Jeffery (*LSAG*², 38) στα μέσα περίπου του αιώνα. Αικ. Δεσποίνη, *Ἔργον* 1981 [1982], 20 (φωτ.) (*SEG* 31, 1981, 649)· της ίδιας, *ΠΑΕ* (1981 [1983]), 40-1, πίν. 55β· της ίδιας, *Σίνδος. Κατάλογος της έκθεσης*, Αθήνα 1985, 66-7, αρ. 96 (Μ. Sève, *Bull'Épigr.* 1988, 263· Α. Johnston, *LSAG*², Suppl. 479 αρ. F).

Η διπλή τράπεζα της Νέας Αγχιάλου είναι το πόλισμα στο οποίο αντιστοιχεί το νεκροταφείο που ανασκάφηκε στη Σίνδο. Στη θέση αυτή βρέθηκε: 36. Λαβή από αττικό μελαμβαφές κύπελλο (ή σκύφο τύπου Β) των μέσων του 5ου αι. π.Χ. με εγχάρακτο σε μη ιωνικό αλφάβητο το όνομα Ἀργανθόνιος, όνομα του βασιλιά της Ταρτησσού που έζησε κατά τον 6ο αι. και υπήρξε διάσημος για τη μακροζωία του: Μ. Τιβερίου, *AEMΘ* 4 (1990 [1993]) 323, εικ. 14. Τέτοιου τύπου γάμμα απαντά σε μερικές δωρικές περιοχές (Jeffery, *LSAG*², 151, 183, 308) αλλά και στη Βοιωτία (Jeffery, *ό.π.*, 89), αλλά δεν συνδυάζεται — πλην της Λακωνίας — με αυτόν τον τύπο ρῶ, ένδειξη, νομίζω, για το ότι το χάραγμα έγινε επιτόπου. Η ακανόνιστη θέση και φορά του ρῶ δεν επιτρέπει περαιτέρω παρατηρήσεις.

40. 37. Σφραγίδα με τη γενική *Νομήνιῳ* στο εσωτερικό ορειχάλκινης στλεγγίδας του τέλους περίπου του 5ου αι. π.Χ.: Μ. Parović-Pešikan, *ŽAnt* 38 (1988) 48-51, αρ. II, πίν. 2, αγγλ. περίλ. σσ. 52-3 (*SEG* 38, 1988, 602). Η απόδοση της νόθου διφθόγγου με Ο τόσο στο θέμα (*Νεο* → *Νου*- κατόπιν συναιρέσεως) όσο και στην κατάληξη αποτελεί συντηρητική γραφή που απαντά στις παλαιότερες επιγραφές (R. Meister, *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften*, IV. 1., Göttingen 1886, 906-9, 911). Για το όνομα *Νουμήνιος*, συχνό όνομα για τα παιδιά που είχαν γεννηθεί κατά την περίοδο της νέας σελήνης, βλ. Bechtel, *HPN*, 522· O. Masson, στον τόμο *Φιλίας Χάριν. Mélanges E. Manni*, IV, Roma 1980, 1485 (=OGS, 327).

41. 38. Με "μπλε" (ιωνικό) ξεῖ. Head, *HN*², 219· Jeffery, *LSAG*², 364, 370 αρ. 27. Αν η λεζάντα του νομίσματος εξετασθεί υπό το φως των ιστορικών συμφραζομένων και στο πλαίσιο της υποθέσεως στο οποίο κινείται η παρούσα μελέτη, το ιωνικό ξεῖ εξηγείται ικανοποιητικότερα από ό,τι σε παλαιότερο άρθρο (Cl. Brixhe - A. Panayotou, "L'atticisation de la Macédoine: l'une des sources de la koiné", *Verbum* 11, 1988, 248) όπου είχαμε υποθέσει επίδραση μιας χαλκιδικής

αποικίας, ίσως της Ακάνθου.

42. 39. Με “μπλε” (ιωνικό) χεϊ, Head, *HN*², 220-1.

43. Για τις αλληπάλληλες προσπάθειες εγκαταστάσεως στην περιοχή βλ. D. Asheri, “Studio alla storia della colonizzazione di Anfipoli sino alla conquista macedone”, *RFIC* 95 (1967) 5-30.

44. 40. Επιτύμβιο επίγραμμα, χρονολογούμενο είτε στο τελευταίο τέταρτο του 6ου / αρχές του 5ου αι. π.Χ. (Λαζαρίδης), είτε στο 476/5, έτος κατάληψης της Ηιόνης από τον Κίμωννα (Hansen) είτε στο πρώτο τέταρτο του 5ου αι. (Johnston): Δ. Λαζαρίδης, *AE* 1976, 164-81, πίν. 57-63 (*SEG* 27, 1977, 249· *BullÉpigr.* 1978, 297)· P. A. Hansen, *Carmina Epigraphica Graeca saeculorum VIII-V a. Chr.n.*, Berlin 1983, αρ. 155· A. Johnston, *LSAG*², Suppl. 479, αρ. C, πίν. 80. Το κείμενο έχει ως εξής: Μνήμ’ ἀρετῆς ἔθεσαν Πάριωι Τοκεῷ ἠώνεκεν / ἤβην: [Ἡ]ώνως ἀνφ’ ἐρατῆς ὄλεσ<ε> βαριάμενως. Ως γνωστόν στο πάριο αλφάβητο το Ω αποδίδει το /o/ και το /o:/, ενώ το O αποδίδει το /ɔ:/. Η δήλωση της δασύτητας μπροστά από το Ω/O και η απουσία της μπροστά από το Η οφείλεται σε σύντμηση του ονόματος του γράμματος (ἦτα) και οιονεί συλλαβική χρήση του: βλ. τελευταία R. Wachter, “Abbreviated Writing”, *Kadmos* 30 (1991) 49-80 και Cl. Brixhe, στον τόμο *Mélanges Fr. Kerlouégan*, Besançon-Paris 1994, 90, σημ. 23. Το ίδιο συμβαίνει για παράδειγμα και στη, σύγχρονη περίπτωση, επιγραφή της Ακάνθου: Panayotou 1990, 223-4, § 5.1.1.: ἡδς, αλλά Ἑρόνασσα βλ. και στην επιγραφή της επομένης σημείωσης: τῶκατομπέδω (κράση < τῶ ἐκατ-).

45. Βλ. για παράδειγμα τον πρόσφατα δημοσιευμένο όρο του εκατομπέδου ναού της Δήμητρος από τη Γαληφό (Civil. gr. 190, αρ. 215 –μεγαλογράμματη μεταγραφή): Δήμητρῶς ἡῶρως εἰμί τῶκατομπέδω. Ο όρος πρέπει να χρονολογείται στο δεύτερο ἥμισυ του 6ου αι. π.Χ. βάσει παλαιογραφικών κριτηρίων: το ἔψιλον, το ἄλφα, το σίγμα και κυρίως το ὠμέγα έχουν την αρχαϊκή τους μορφή, όπως σε πρώιμα κείμενα της Θάσου (βλ. J. Pouilloux, *Recherches sur l’histoire et les cultes de Thasos*, I, Paris 1954, αντίστοιχα 444, 443, 445-6).

46. 41. Εγχάρακτο όστρακο από κρατήρα, με κατάλογο ονομάτων, χρονολογημένο στα μέσα περίπου του 5ου αι. π.Χ.: Eug. Vanderpool, “Appendix”, στο έργο του W. Kendrick Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*, I, Berkeley 1965, 46-7, εικ. 3, πίν. 47. Ο κατάλογος έχει ως εξής: [...].ος/Ποτος/Σκινδας/Δρεβις [...]/5 Τριπας [...]/Τράλι[...]/Παων. Στ. 3.: Ο εκδότης μεταγράφει Σκινδαξ, αλλά το ίχνος του τελευταίου γράμματος στο απόγραφο του είναι αρκετά πλάγιο για Ξ. Στ. 4., 5.: Στο τέλος, ίχνη γραμμάτων. Στ. 7.: Το Ω αποτελεί την ένδειξη ότι το αλφάβητο είναι ιωνικό. 42. Απότμημα επιγραφής σε ιωνικό αλφάβητο (Η, Ω) και διάλεκτο (- - πίη), χρονολογούμενη στον 5ο αι. π.Χ., Δ. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 1982 [1984], 50, πίν. 33 (*SEG* 35, 1985, 704). Το κείμενο έχει ως εξής: [...].ιδΩΝ[...]/[...].Ο: Ἀθη[...]/[...].πίη.

47. Πρόσφατα (ανα)δημοσιευμένες κατά περίπτωση και με νέα χρονολόγηση από τον Μ. Χατζόπουλο, *Actes de vente d’Amphipolis (Μελετήματα* 14, 1991).

48. Kraay 1976, 131· Αικ. Λιάμπη, “Κυκλοφορία τῶν ὀψιμων ἀρχαϊκῶν καὶ πρώιμων κλασικῶν μακεδονικῶν καὶ ῥακομακεδονικῶν νομισμάτων σὲ ῥησαυροὺς”, *Αρχ. Μακ.* 5 (1989 [1993]) 789-808, κυρίως σσ. 797, 798.

49. Ο Δαρείος εισέβαλε στη Σκυθία περί το 513 και κυριάρχησε γενικώς επείν στη Θράκη περί το 512 π.Χ. Περί το 510 το βασίλειο της Μακεδονίας προσηρτήθη, αλλά ο βασιλεύς Αμύντας ο Α΄ παρέμεινε στο θρόνο ως υποτελής βασιλεύς: N. G. L. Hammond στον τόμο: N. G. L. Hammond - G. T. Griffith, *A History of Macedonia*, II, Oxford 1979, 56 κ.ε.· M. Errington, *Geschichte Makedoniens*, München 1986, 17.

50. Kraay 1976, 130, 135.

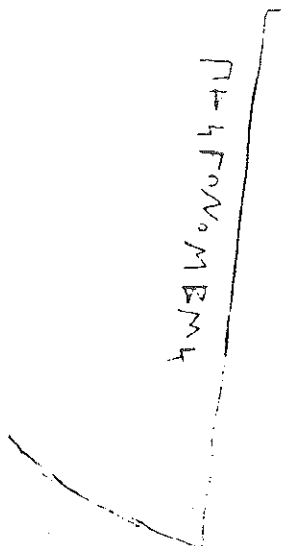
51. Ανδρόνικου, *Θρακ. Επετ.* 3· του ίδιου, “Βεργίνα 1988. Ανασκαφή στο νεκροταφείο”, *ΑΕΜΘ* 2 (1988) 2· Μ. Ανδρόνικου - Αγγ. Κοτταρίδου, “Ανασκαφή Βεργίνας”, *ΠΑΕ* 1988 [1991], 105, 107· Αγγ. Κοτταρίδου, “Βεργίνα 1989. Ανασκαφή στο νεκροταφείο στα ΒΔ της αρχαίας πόλης”, *ΑΕΜΘ* 3 (1989 [1992]), 2, 6-7.

52. L. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions*, Berlin - New York 1980, 26-7.

53. Βλ. Panayotou 1990, 225.

54. Για τις συνθήκες υιοθέτησης της αττικής Κοινής στη Μακεδονία βλ. Α. Παναγιώτου, *Ελληνική Διαλεκτολογία* 3 (1992-1993 [1993]) 6-7.

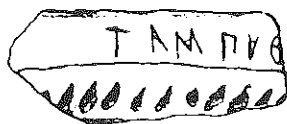
ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αρ. 1 Ποτείδαια(?) / Poteidaia(?)

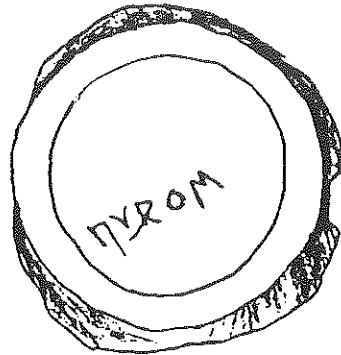

Αρ. 4 Σάνη / Sane

Αρ. 5 Σάνη / Sane

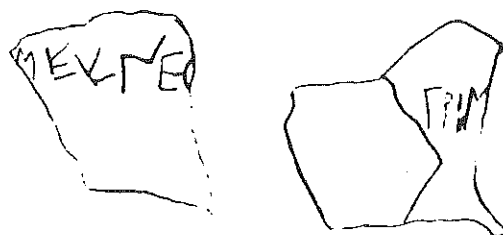
ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Αρ. 6 Καραμπουρνάκι / Karabournaki

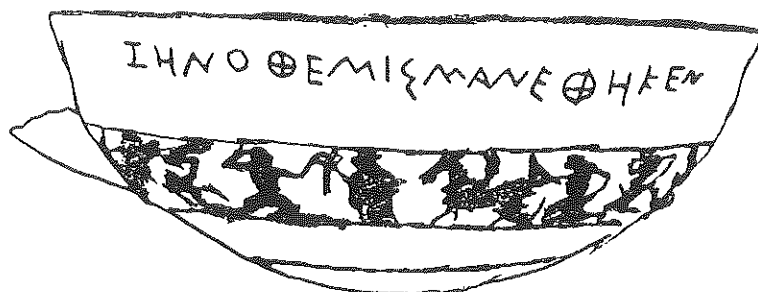

Αρ. 8 Παρθενών / Parthenon

Αρ. 9 Παρθενών / Parthenon

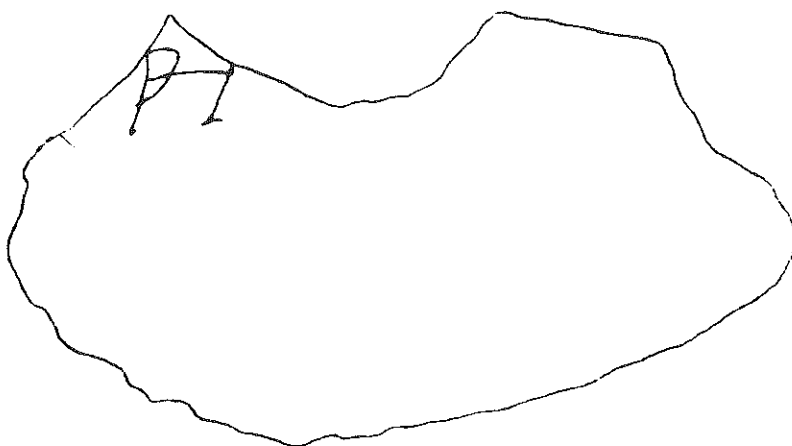
ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Αρ. 10 Ποσειδείου / Poseideion

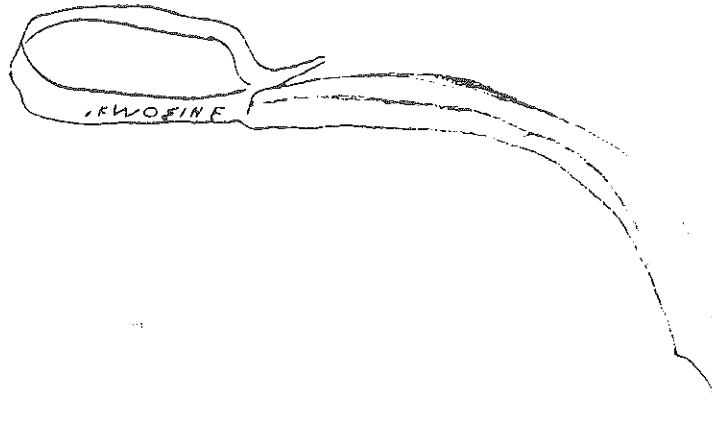
Αρ. 11 Τωρώνη / Torone

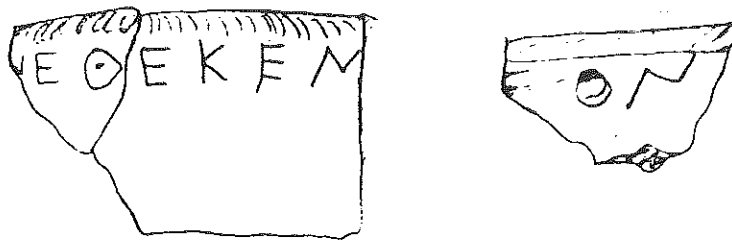
Αρ. 12 Θεσσαλονίκη(;) / Thessalonica(?)

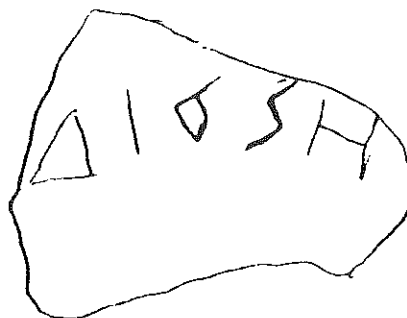
ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Αρ. 13 Άκανθος / Acanthus

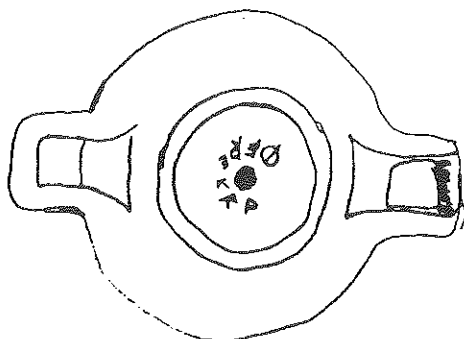

Αρ. 14 Παρθενών / Parthenon

Αρ. 15 Παρθενών / Parthenon

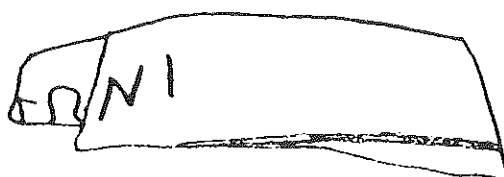
ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Αρ. 16 Πολύχρονο / Polychrono

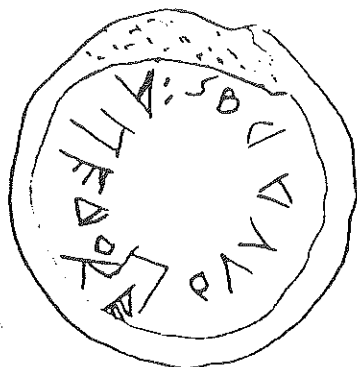

Αρ. 17. Πολύχρονο / Polychrono

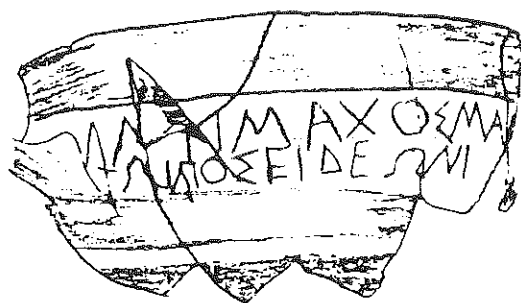

Αρ. 20 Ποσειδείου / Poseideion

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Αρ. 24 Ποσειδείου / Poseideion

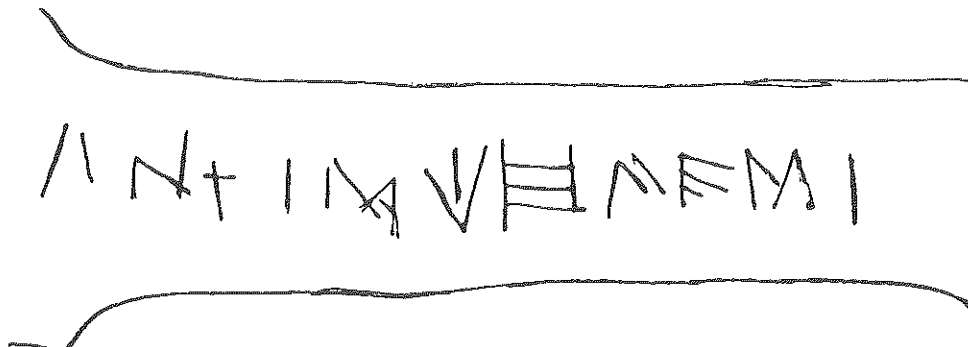

Αρ. 25 Ποσειδείου / Poseideion

Αρ. 26 Ποσειδείου / Poseideion

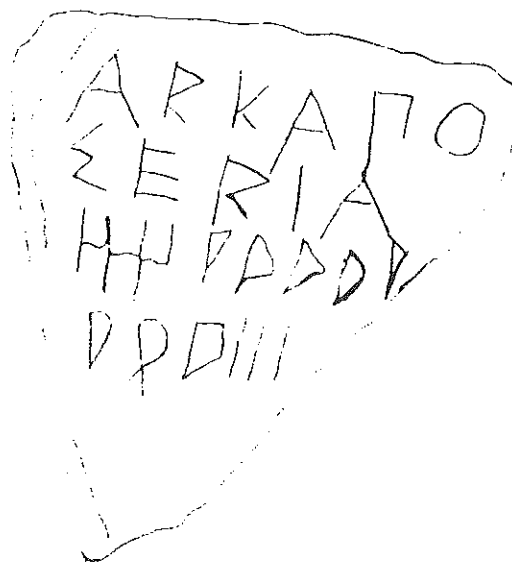
ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Αρ. 27 Trebenište

Αρ. 29 Αιανή / Aeane

Αρ. 30 Αιανή / Aeane

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

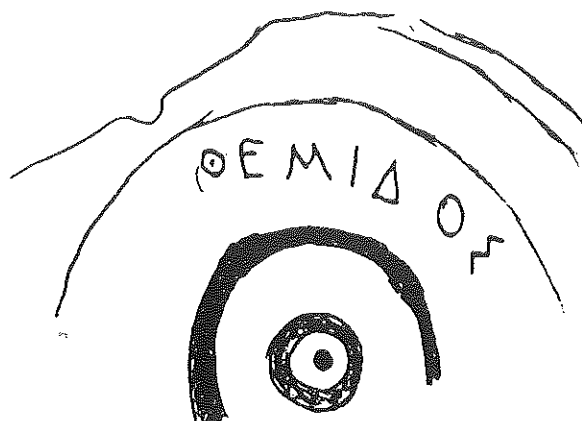

Αρ. 31 Αιανή / Aene

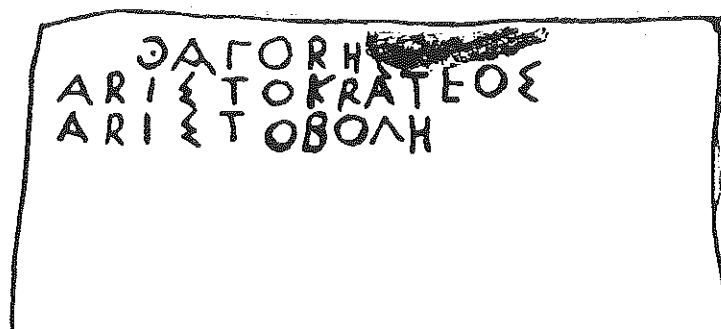

Αρ. 32 Αιανή / Aene

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Αρ. 33 Αιανή / Aeanē

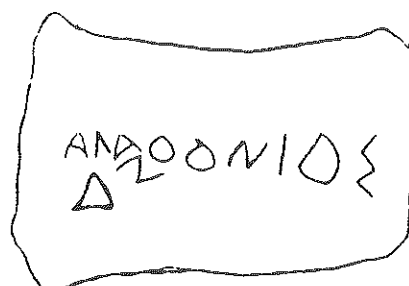

Αρ. 34 Πέλλα / Pella

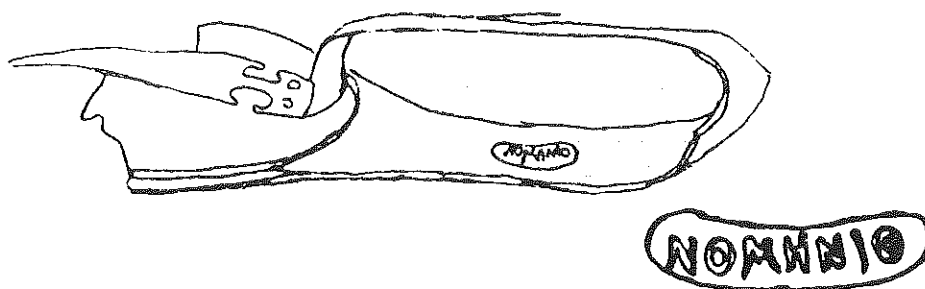

Αρ. 35 Σίνδος / Sindos

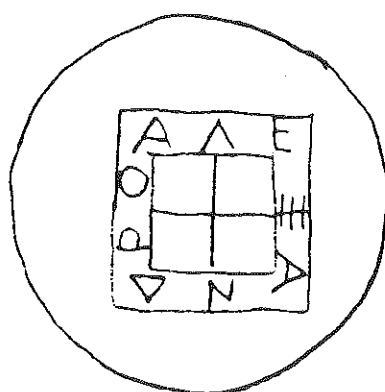
ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Αρ. 36 Νέα Αγχίαλος / Nea Anhialos

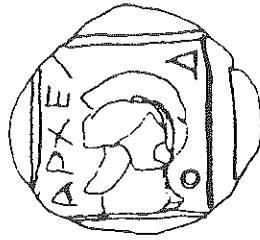

Αρ. 37 Demir Kapija

Αρ. 38 Οκτάδραχμο Αλεξάνδρου Α' /
Octadrachm of Alexander I

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Αρ. 39 Διώβολο Αρχελάου Α' / Diobal of Archelaus I

~~APHMARETHSEΘESANTARIONITOKEOHJMEKE~~
~~HCHMNONOSANΘERTHSOLESICARNAMENON~~

Αρ. 40 Αμφίπολις / Amphipolis

Αρ. 41 Αμφίπολις / Amphipolis

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Αρ. 42 Αμφίπολις / Amphipolis